

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

Lublin, dnia 15 lutego 2023 r.

Poz. 1139

UCHWAŁA NR LVI/592/2023 RADY MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI

z dnia 3 lutego 2023 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023–2026

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9, art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2023 r. poz. 40) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840), po uzyskaniu pozytywnej opinii Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków - Rada Miasta uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Ppieki Nad Zabytkami miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023–2026 stanowiący załącznik do niniejszej uchwały, zaopiniowanym przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pismem z dnia 23 grudnia 2022 r., znak: IN.III.5120.6.5.2022.

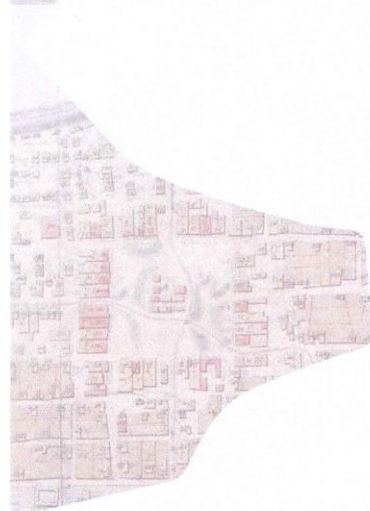
§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta Tomaszów Lubelski.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego.

Przewodniczący Rady Miasta

Mirosław Fus

Załącznik do uchwały nr LVI/592/2023
Rady Miasta Tomaszów Lubelski
z dnia 3 lutego 2023 roku

MIASTO TOMASZÓW LUBELSKI

Gminny program
opieki nad zabytkami
na lata 2023-2026

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	3
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	5
2.1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE	6
2.2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	12
2.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU	15
2.4. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY	24
3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI	29
3.1. ZARYS HISTORII MIASTA	29
3.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY	33
3.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE	35
3.4. ZABYTKI RUCHOME	38
3.5. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE	38
3.6. ZABYTKI NIERUCHOME O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA MIASTA	43
4. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY	60
4.1. ZABYTKI NIERUCHOME	60
4.2. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE	61
4.3. ZABYTKI RUCHOME	61
4.4. GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI	61
5. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ	61
6. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE, PRIORYTETY I KIERUNKI DZIAŁAŃ GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	66
7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	74
8. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	76
9. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	78
9.1. DOTACJE	79
9.2. PROGRAMY OPERACYJNE MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO	81
9.3. ŚRODKI EUROPEJSKIE	86
10. PODSUMOWANIE	88
11. ANEKSY	89
11.1. ANEKS NR 1 GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI - ZABYTKI NIERUCHOME	89
11.2. ANEKS NR 2 GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI – STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE	93

1. WSTĘP

Dziedzictwo kulturowe, to dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń jak i naszych czasów. Do dziedzictwa kulturowego oprócz dziedzictwa archeologicznego, architektonicznego i dziedzictwa sztuki zaliczamy także przejawy życia takie jak np. formy gospodarowania, przejawy rozwoju społeczności i inne elementy stanowiące o naszej kulturze.

Świadomość potrzeby ratowania i ochrony zabytków jest coraz powszechniejsza wśród mieszkańców. Dbanie o należyty stan i atrakcyjny wygląd zabytków jest naszym obywatelskim obowiązkiem. Rewitalizacja poszczególnych obiektów, jak również całych zespołów zabudowy jest szansą na ich uratowanie. W takich przedsięwzięciach pomagać ma, wynikający ze społecznej potrzeby, gminny program opieki nad zabytkami, przewidziany przez ustawę o ochronie i opiece nad zabytkami. Jest także czynnikiem w upowszechnianiu wiedzy i pomaganiu właścicielom zabytków w dbaniu o dobrą kondycję substancji zabytkowej. Aby miasto stało się piękne dla mieszkańców i atrakcyjne dla turystów należy zadbać o lokalne zabytki.

Gminny program opieki nad zabytkami dla miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023-2026 kontynuuje starania samorządu o systematyczne i perspektywiczne prowadzenie działań z obszaru ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym miasta i gminy wyrażone w poprzedniej wersji niniejszego dokumentu obowiązującego w latach 2019-2022.

Uprzednio obowiązujący Gminny program opieki nad zabytkami dla miasta Tomaszów Lubelski na lata 2019-2022 przyjęty został uchwałą Rady Miasta Tomaszów Lubelski nr VIII/79/2019 z dnia 31 maja 2019 r. i ogłoszony w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego. Wykonanie uchwały powierzono Burmistrzowi Miasta Tomaszów Lubelski. Realizację Programu rozpoczęto po upływie 14 dni od dnia jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego. Realizowany na przestrzeni czterech minionych lat przez poszczególne wydziały Urzędu Miasta w Tomaszów Lubelskim - sprawdził się jako dokument wyznaczający cele i kierunki zadań dotyczących istniejących na terenie miasta obiektów zabytkowych.

Aktualnie opracowany Gminny program opieki nad zabytkami dla Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023-2026 – bazując w znacznej mierze na doświadczeniach wynikających z realizacji uprzednich tego typu dokumentów – w części modyfikuje i jednocześnie wyznacza nowe cele przy jego realizacji po pozytywnym zaopiniowaniu przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i właściwym przyjęciu w drodze uchwały Rady Miejskiej w Tomaszowie Lubelskim.

Dokument ten zawiera aktualizację wszelkich zaistniałych na przestrzeni minionych czterech lat zmian w obowiązującym prawie dotyczącym zagadnień związanych z ochroną zabytków i opieką

nad zabytkami, a także wprowadza zmiany w stosunku do istniejącego stanu zabytków zlokalizowanych na terenie Miasta Tomaszów Lubelski.

Gminny program opieki nad zabytkami jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do innych aktów planowania w gminie. Nie stanowi aktu prawa miejscowego, lecz jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Program opieki nad zabytkami stanowi podwalinę współpracy między samorządem gminy, właścicielami zabytków i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawę prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami:

1. (uchylono)
2. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Dla realizacji wskazanych celów program określa zasady dotyczące finansowania i inicjowania działań ochronnych w stosunku do środowiska kulturowego, w skład którego wchodzi obiekty zabytkowe oraz tereny archeologiczne na obszarze miasta Tomaszów Lubelski. Jednocześnie nakłada następujące obowiązki i uprawnienia:

1. uwzględniania w strategii rozwoju gminy, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji

- o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 18 i 19);
2. uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 20);
 3. prowadzenia gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków (art. 22 ust. 4);
 4. przyjmowania zawiadomień o przypadkowym znalezieniu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym i powiadomienie o tym fakcie wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 33 ust. 1 i 2);
 5. sporządzania przez burmistrza na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87 ust. 1);
 6. obowiązek przyjęcia przez radę miasta gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87 ust. 3);
 7. sporządzenia i przedstawienia radzie miasta sprawozdania z realizacji programu (art. 87 ust. 5).

2.1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Ochronę dziedzictwa kulturowego oraz opiekę nad zabytkami w Polsce reguluje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, która nakłada na państwo i obywateli obowiązek ochrony zabytków, co zostało zawarte w:

- art. 5 Konstytucji RP, określającym dziedzictwo narodowe jako wartość strzeżoną przez państwo polskie;
- art. 6 ust. 1 Konstytucji RP mówiącym, że Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będących źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju;
- art. 85 Konstytucji RP stanowiącym, że każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie.

W świetle ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami opieka sprawowana jest przez właściciela lub posiadacza i polega w szczególności na zapewnieniu warunków (art. 5):

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. zabezpieczenia zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. Bez względu na stan zachowania ochronie podlegają (art. 6 ust. 1):

1. zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa,
 - d) dziełami budownictwa obronnego,
 - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f) cmentarzami,
 - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
2. zabytki ruchome będące, w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 2019r. poz.1479),
 - f) instrumentami muzycznymi,

- g) wytworami sztuki ludowej i rękodziełami oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
3. zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ponadto ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej (art. 6 ust. 2).

Ustawa określa także sposób i formy ochrony zabytków, którymi są (art. 7):

- 1. wpis do rejestru zabytków,
 - 1a. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- 2. uznanie za Pomnik Historii,
- 3. utworzenie parku kulturowego,
- 4. ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej.

Zgodnie z art. 16 ustawy:

- 1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
 - 1a. Rada gminy ogłasza w prasie miejscowej oraz przez obwieszczenie, a także w sposób zwyczajowo przyjęty w danej miejscowości, o podjęciu prac nad utworzeniem parku kulturowego, określając formę, miejsce i termin składania wniosków dotyczących projektu uchwały o utworzeniu parku kulturowego, nie krótszy jednak niż 21 dni od dnia ogłoszenia.
- 2. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mowa w art. 17 ust. 1.
- 3. Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy.

4. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem.
5. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony.
6. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

Zgodnie z art. 18:

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji [...] strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej.
2. W [...] planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:
 - 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
 - 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
 - 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

W myśl art. 19:

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:
 - 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
 - 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
 - 3) parków kulturowych.
- 1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:
 - 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
 - 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.
- 1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
 - 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
 - 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.
2. W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.
 3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20 stanowi, że projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu.

W art. 21 zapisano, że ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Według art. 22 ust. 4 burmistrz prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy m.in.:

- sporządzenie gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87);
- sporządzenie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, opracowanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25 sierpnia 2004 roku.

W art. 81 wskazano możliwość uzyskania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, ale także przy zabytkach ujętych w gminnej ewidencji zabytków:

1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.
2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich,

restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.

Szczegółowo określono obowiązki gminy w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których gmina jest właścicielem lub posiadaczem. Są one zawarte w art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72 ww. ustawy.

Wzmiankowany wyżej art. 87 ustawy określa obowiązek gminy dotyczący sporządzenia i uchwalenia gminnego programu opieki nad zabytkami:

- program powinien być opracowany na okres 4 lat;
- program służy celom określonym w ustawie (wymienionym w rozdz. 2 niniejszego opracowania);
- program ogłoszony jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym;
- z realizacji programu wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy.

Ustawa o samorządzie gminnym określa zadania własne gminy. Należą do nich zadania obejmujące m.in. następujące kwestie:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;
- gminnych mostów, dróg, ulic, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- kultury fizycznej i turystyki;
- cmentarzy gminnych;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy.

Przy sporządzaniu programu wzięto pod uwagę również następujące akty prawne:

- ustawę z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2022 r. poz. 503),
- ustawę z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. 2022 r. poz. 88),
- ustawę z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2022 r. poz. 1079),
- ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r. poz. 916),

- ustawę z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2021 r. poz. 1899),
- ustawę z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2020 r. poz. 194),
- ustawa z dnia 24 lutego 2022 r. o ochronie dziedzictwa narodowego związanego z nazwami obiektów przestrzeni publicznej oraz pomnikami (Dz. U. z 2022 r. poz. 857).

Obecnie trwają prace nad projektem ustawy o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Projekt z dnia 21 lipca 2021 r. przekazany do konsultacji publicznych, przewiduje między innymi:

- zastąpienie części postępowań administracyjnych procedurą zgłoszenia zamiaru podejmowania działań dotyczących zabytku;
- zmodyfikowanie instytucji ochrony tymczasowej, tj. ochrony prawnej, której podlega zabytek w trakcie postępowania w sprawie wpisu do rejestru zabytków;
- zniesienie Listy Skarbów Dziedzictwa;
- wprowadzenie obowiązku oznaczenia wszystkich zabytków nieruchomych znakiem informacyjnym, że obiekt ma taki status i podlega ochronie;
- poprawienie regulacji dotyczącej środków nadzoru (art. 45, art. 49);
- zreorganizowanie instytucji społecznej opieki nad zabytkami;
- wprowadzenie możliwości finansowania obiektów ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków przez wojewódzkich konserwatorów zabytków;
- określenie, komu przysługuje status strony w sprawach administracyjnych prowadzonych na podstawie ustawy o ochronie zabytków;
- wprowadzenie możliwości przyznawania nagród osobom, które znalazły zabytek w trakcie poszukiwań zabytków – uzasadniają konieczność zmiany stanu prawnego projektodawcy.

2.2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Rządowymi dokumentami tworzącymi ramę do mecenatu oraz nowoczesnej polityki względem materialnej poprawy stanu zabytków są:

I. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022
został przyjęty Uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (MP 2019 r.,
poz. 808)

Celem głównym Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami jest „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”. Jest on wdrażany przez trzy cele szczegółowe oraz poprzez odpowiednie kierunki działania:

- Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego
 - Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
 - Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
 - Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
 - Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach,
 - Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.
 - Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym
 - Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich,
 - Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich,
 - Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego,
 - Powołanie Centrum Architektury Drewnianej.
- Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami
 - Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami
 - Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).
 - Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego
 - Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.
- Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

- Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości
 - Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami,
 - Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
- Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami
 - Program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

II. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do 2030 r.

Uchwałą nr 239/2011 z dnia 13 grudnia 2011 r. Rada Ministrów określiła koncepcję przestrzennego zagospodarowania kraju do 2030 roku, która będzie realizowana poprzez wdrażanie celów szczegółowych:

- Podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności,
- Poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów,
- Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej,
- Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski,
- Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa,
- Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

2.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Tomaszów Lubelski wykazuje zgodność, zarówno z programami o charakterze wojewódzkim, jak i powiatowym, a w szczególności z następującymi programami strategicznymi i ich celami:

I. Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.) (załącznik do uchwały nr XXXIV/559/13 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 21 października 2013 r.)

Sejmik Województwa Lubelskiego na podstawie przepisów ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym zobowiązany jest do uchwalenia strategii rozwoju województwa. Aktualnie obowiązująca na terenie województwa lubelskiego jest Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), która określa kierunki, cele i uwarunkowania rozwoju województwa. Wytyczne ze Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.) stanowią podstawę konstrukcji planu zagospodarowania przestrzennego, dzięki czemu stają się one czynnikiem determinującym również zachowanie i poprawę jakości krajobrazu kulturowego i przyrodniczego.

Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.) w swoich założeniach w ośmiu punktach dotyczących różnych sfer społecznych i gospodarczych opisuje wizję województwa. Zakłada ona między innymi: ograniczanie ilości pracowników pracujących w najmniej wydajnych działach gospodarki na rzecz tych przynoszących wyższą produktywność oraz wyższe dochody dla nich samych, przyspieszony rozwój najważniejszych miast regionu, poprawienie społecznej i gospodarczej atrakcyjności regionu, poprawę bazy turystycznej i promocji regionalnych produktów, społeczną i kulturową integrację regionu oraz efektywne wykorzystanie środków unijnych.

Strategia wyznaczyła w tym celu cztery cele strategiczne będące najważniejszą i najpilniejszą do realizacji „potrzebą rozwojową” województwa:

1. Wzmacnianie urbanizacji regionu.
2. Restrukturyzacja rolnictwa oraz rozwój obszarów wiejskich.

3. Selekttywne zwiększanie potencjału wiedzy, kwalifikacji, zaawansowania technologicznego, przedsiębiorczości i innowacyjności regionu.
4. Funkcjonalna, przestrzenna, społeczna i kulturowa integracja regionu.

W ramach poszczególnych celów strategicznych można wyróżnić cele operacyjne uszczegóławiające zakres działań w ramach danego zagadnienia. Celem operacyjnym ujętym w strategii, który wprost w swojej tematyce odnosi się do sfery kulturalnej i dziedzictwa kulturowego jest Wzmacnianie społecznej tożsamości regionalnej oraz rozwijanie więzi i współpracy wewnątrzregionalnej w ramach celu strategicznego funkcjonalna, przestrzenna, społeczna i kulturowa integracja regionu. W jego ramach można wyszczególnić kilka kierunków działań, którymi są:

- Opracowanie programów edukacyjnych nt. historii regionu, jego tradycji etnicznych i kulturowych, włączenie ich do nurtu edukacji obywatelskiej w szkołach.
- Wspieranie inicjatyw odtwarzania tradycji kulturowych, gospodarczych i etnicznych regionu, wzmacnianie ich edukacyjnej i kulturotwórczej roli.
- Wspieranie organizacji prowadzących działalność promującą tradycje regionu oraz jego szanse rozwojowe.
- Stymulowanie podejmowania i wspieranie wspólnych przedsięwzięć gospodarczych, społecznych, edukacyjnych i kulturalnych (np. odtwarzania tradycji) przez społeczności lokalne.
- Kompleksowe i systemowe oznakowanie tras turystycznych i dziedzictwa kulturowego regionu.
- Powołanie regionalnego forum terytorialnego.

Określono również szereg celów operacyjnych, realizujących potrzeby zidentyfikowane.

Zagadnienia związane z szeroko pojętą kulturą oraz ochroną dziedzictwa kulturowego są podejmowane również w ramach pozostałych celów strategicznych, operacyjnych i kierunków działań określonych przez strategię:

Cel strategiczny: Wzmacnianie urbanizacji regionu

Cele operacyjne: Rozwijanie funkcji metropolitalnych Lublina

Integracja działań promocyjnych (biznesowych, turystycznych, kulturowych), krajowych i zagranicznych Lublina i regionu.

Wspieranie współpracy placówek badawczych i rozwojowych oraz kulturalnych z silnymi ośrodkami w kraju i za granicą (tworzenie sieci współpracy)

Cel strategiczny: Restrukturyzacja rolnictwa oraz rozwój obszarów wiejskich

Cel operacyjny: Wspieranie przedsiębiorczości na wsi i tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich

Promocja i rozwój turystyki na obszarach wiejskich, wspieranie organizacji działających w tej sferze.

Cel strategiczny: Selektywne zwiększanie potencjału wiedzy, kwalifikacji, zaawansowania technologicznego, przedsiębiorczości i innowacyjności regionu**Cel operacyjny:**

Cyfryzacja oraz zwiększenie dostępu do zasobów nauki, edukacji i dóbr kultury.

Obecnie prowadzone są prace nad aktualizacją Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.). Prace nad jej aktualizacją rozpoczęły się na mocy uchwały nr V/96/2019 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 11 marca 2019 r., zawierającej obszerny załącznik dotyczący najbliższych planów związanych z pracami nad dokumentem, określającej zasady, tryb i harmonogram aktualizacji strategii. Uchwałą nr LXX/1580/2019 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 3 września 2019 r. powołano do życia dokument określający założenia w sprawie aktualizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.). Wśród zawartych w Założeniach do aktualizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.) zawarte są kluczowe elementy i wymiary jej aktualizacji. Na dzień sporządzania niniejszego opracowania, nie został jeszcze ogłoszony projekt planowanej aktualizacji strategii.

II. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego (Uchwała nr XI/162/2015 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 października 2015 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego)

Zasady kształtowania przestrzeni oraz kierunki zagospodarowania dla terenów wchodzących w skład administracyjnych granic województwa lubelskiego określone zostały w obowiązującym planie zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego uchwalonym Uchwałą nr XI/162/2015 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 października 2015 r.

Podstawowym celem zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego wg wskazanego powyżej dokumentu jest „Zrównoważony rozwój przestrzenny regionu prowadzący do podniesienia konkurencyjności województwa i poprawy warunków życia”.

Zostało także zdefiniowanych sześć celów głównych, z których „Wzmacnianie tożsamości kulturowej regionu przez ochronę i pielęgnację zasobów kulturowych oraz ich wzbogacanie walorami

współczesnymi” - bezpośrednio odnosi się do sfery dotyczącej środowiska kulturowego. W jego ramach określono cele szczegółowe:

- Identyfikacja, zachowanie i ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego oraz różnorodności krajobrazu kulturowego,
- Zachowanie przed zatarciem specyfiki kulturowej ukształtowanych historycznie struktur przestrzennych,
- Zachowanie i wzbogacanie zasobów dóbr kultury współczesnej,
- Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego.

W ramach wyznaczonych celów, Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego wskazuje również sposób osiągnięcia zamierzonych wyników poprzez integrowanie walorów kulturowych z przestrzenią społeczno-gospodarczą regionu. Jest to możliwe do zrealizowania dzięki określonym działaniom szczegółowym:

- Koordynacja ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego z polityką ochrony środowiska przyrodniczego i rozwoju turystyki,
- Zintegrowane podejście do ochrony oraz wykorzystywania zasobów kulturowych w planowaniu przestrzennym,
- Zachowywanie i uczytelnianie istniejących wartości estetyczno-widokowych związanych z rzeźbą terenu oraz jego naturalnym i kulturowym pokryciem,
- Dążenie do redukcji kolizji krajobrazowych i estetycznych we wszelkich zmianach zagospodarowania,
- Dbłość o estetykę i integralność wizualną zespołów zabudowy,
- Promowanie wzorów architektury rodzimej w obszarach o wysokich walorach krajobrazowych.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego wyznacza również kierunki rozwoju przestrzennego odnoszące się wprost do środowiska kulturowego i dziedzictwa kulturowego. Działania w tym zakresie mają na celu utrwalać tożsamość regionalną oraz kreować wizerunek województwa i w lepszy sposób wykorzystać dziedzictwo niematerialne i materialne między innymi poprzez turystykę. Natomiast wykorzystanie zastanych obiektów związanych z dziedzictwem kulturowym, m. in. na potrzeby działalności kulturalnej i społecznej – w znacznym stopniu może przyczynić się do ich ochrony poprzez zachowanie ich w dobrym stanie. Strategia dużą uwagę poświęca również obszarom kulturowym, z ich historią, układami urbanistycznymi oraz unikatowym krajobrazem w celu ich zachowania. Jako podstawowe działania opisane w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego w celu zachowania dziedzictwa kulturowego wymienia się działania polegające na: wpisie do rejestru zabytków, uznanie za pomnik

historii, wskazanie do utworzenia parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

W ramach działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego przewiduje się:

- Wykorzystanie obiektów i kształtowanie zagospodarowania przestrzeni kulturowych odpowiednio do ich statusu,
- Włączenie obiektów o wysokich wartościach kulturowych w system ochrony światowego i krajowego dziedzictwa.

W ramach ochrony i opieki nad zabytkami nieruchomymi realizowana jest:

- Rewaloryzacja oraz rewitalizacja układów urbanistycznych, ruralistycznych i przestrzennych,
- Rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych,
- Ochrona przed zabudową i eksponowanie miejsc pamięci narodowej, w tym miejsc wydarzeń i walk historycznych,
- Uczytelnianie reliktyw zabytków archeologicznych.

Ochrona zabytkowego krajobrazu polegać ma na:

- Wspieraniu tworzenia parków kulturowych,
- Zachowaniu i konserwacji zieleni komponowanej,
- Ochronie panoram w celu zachowania historycznych sylwet obiektów i zespołów urbanistycznych,
- Ochronie zagrożonych zanikiem tożsamości, historycznie ukształtowanych krajobrazów rolniczych,
- Ochronie i odtwarzaniu historycznych przestrzeni publicznych o potencjale kulturowym,
- Tworzeniu szlaków kulturowych.

III. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019-2022 (Uchwała nr IX/160/2019 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 2 września 2019 r.)

Głównym zamierzeniem „Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019–2022” jest określenie warunków organizacyjnych i finansowych w zakresie leżącym w kompetencjach Samorządu Województwa Lubelskiego, służących polepszeniu stanu zachowania zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego województwa Lubelskiego. Celem działania Samorządu Województwa jest zharmonizowanie polityki ochrony przestrzeni kulturowej z polityką rozwoju regionalnego i strategią zrównoważonego zagospodarowania

województwa. Prowadzenie spójnej polityki i zintegrowanej ochrony dziedzictwa kulturowego oraz współdziałanie wszystkich szczebli jednostek samorządu terytorialnego w województwie z instytucjami rządowymi i organizacjami pozarządowymi, podmiotami gospodarczymi, posiadaczami i użytkownikami zabytków umożliwi osiągnięcie wyznaczonych celów i zamierzeń określonych w dokumencie programowym.

„Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019–2022” stanowi kontynuację „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018”. Realizacja wcześniejszych programów wykazuje, iż dzięki dotacjom z budżetu państwa i jednostek samorządu terytorialnego oraz wysiłkowi właścicieli coraz więcej obiektów zabytkowych zostaje poddanych pracom remontowym i konserwatorskim, stając się wyróżnikami przestrzennymi w lokalnym krajobrazie.

Jednym z dwóch celów strategicznych zdefiniowanych w ramach sporządzonego programu jest „Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu”. Wyznaczony cel strategiczny zawiera w sobie cele operacyjne oraz działania wyznaczone do realizacji, w tym:

Cel operacyjny: Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.

Działania:

- Działania podnoszące świadomość społeczeństwa o wartościach krajobrazu kulturowego i jego wpływie na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego,
- Działania na rzecz opracowania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami w oparciu o aktualne uregulowania prawne w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- Prowadzenie gminnych lub powiatowych ewidencji zabytków,
- Działania zmierzające do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, w tym stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojennych oraz obiektów archeologicznych,
- Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki,
- Podejmowanie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego,

- Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami. Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.

Cel operacyjny: Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Działania:

- Poszerzanie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych, w tym określanie wyróżnika autentyczności poszczególnych grup etnograficznych Lubelszczyzny,
- Podejmowanie starań o umieszczenie wybranych przejawów dziedzictwa niematerialnego na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego,
- Wspieranie aktywności regionalnej mającej na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania tożsamości oraz prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne, poprzez tworzenie różnych programów edukacyjnych umożliwiających przekazywanie przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu,
- Propagowanie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności poprzez kultywujące je wydarzenia,
- Upowszechnianie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa, w szczególności poprzez wspieranie usług turystycznych na terenach wiejskich,
- Wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny jako elementu przyczyniającego się do wzmocnienia poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Drugim z celów strategicznych określonych w Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 - 2022 jest „Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno-ekonomiczny”. Wyznaczony cel strategiczny zawiera w sobie cele operacyjne oraz działania wyznaczone do realizacji, takie jak:

Cel operacyjny: Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny

Działania:

- Poszerzanie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i opiece nad nim przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej,

- Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmacniania społecznej świadomości (poczucia wspólnoty regionalnej) mieszkańców Lubelszczyzny,
- Edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie zasad opieki nad nimi i ich ochrony,
- Realizowanie studiów naukowych, wspieranie programów badawczych i dokumentacyjnych oraz organizowanie praktyk studenckich i staży, zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów dziedzictwa kulturowego niematerialnego i materialnego, zwłaszcza zagrożonego,
- Edukacja na rzecz poznawania istniejących na przestrzeni dziejów relacji kultury polskiej z kulturami innych społeczności na terenie Lubelszczyzny.

Cel operacyjny: Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny

Działania:

- Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno - ekonomicznego i budowania poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej,
- Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu,
- Wzmacnianie współpracy międzyregionalnej -krajowej i zagranicznej, województwa lubelskiego w zakresie wspólnej promocji dziedzictwa kulturowego, w tym promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych,
- Poszerzenie wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno–ekonomicznego,
- Promocja i stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłu kultury jako czynnika stymulującego wzrost gospodarczy,
- Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej i „przemysłu czasu wolnego”,
- Tworzenie mechanizmów włączających materialne dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: „przemysłu czasu wolnego” i przemysłu kultury, w tym promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno–ekonomicznych.

Program został opracowany w celu wdrożenia zapisów Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz. U. z 2022 r. poz. 840). Ustawa wprowadza

obowiązek sporządzania programów opieki nad zabytkami na szczeblu gminnym, powiatowym oraz wojewódzkim. Zgodnie z art. 87 ww. ustawy, powiatowy program opieki nad zabytkami przyjmuje rada powiatu, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Co dwa lata Zarząd sporządza sprawozdanie z jego realizacji, które przedstawia radzie powiatu.

Szczegółowe cele programu opieki nad zabytkami, zostały określone w art. 87 ust. 2 ustawy i należą do nich:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Dotychczas nie przyjęto kolejnej wersji programu na lata 2023-2026, stąd przyjęto jako aktualny dotychczasowy Program obejmujący lata 2019-2022.

IV. Program Rozwoju Turystyki dla Rostocza Tomaszowskiego

Program Rozwoju Turystyki dla Rostocza Tomaszowskiego jest kluczowym dokumentem, w ramach którego została przeprowadzona identyfikacja produktów turystycznych Rostocza oraz wypracowane założenia prowadzące do rozwoju jego potencjału turystycznego. Celem strategicznym opracowania jest wykreowanie wizerunku Rostocza jako jednego z najciekawszych pod względem krajobrazowym i kulturowym regionów w Polsce.

Program uwzględnia Tomaszów Lubelski oraz jego potencjał turystyczny bazujący na dziedzictwie historyczno-kulturalnym, traktując miasto głównie jako bazę turystyczną (rekreacyjną i noclegową) w działaniach nakierowanych na bezpośredni region miasta (baza wypadowa na Lwów, baza noclegowa w kontekście turystyki Rostocza). Podobnie w kwestii wykorzystania do promocji regionu hrubieszowsko-tomaszowsko-zamojskiego w oparciu o wspólną historię, dziedzictwo

kulturowe oraz atrakcyjność przyrodniczą. Głównym założeniem tego produktu turystycznego jest wykorzystanie pozostałości archeologicznych kultury Gotów.

2.4. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY

I. Strategia Rozwoju Lokalnego Miasta Tomaszów Lubelski do 2030 r. (uchwała nr XLVII/511/2022 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 26. sierpnia 2022 r.)

Strategia ma na celu zaplanowanie zintegrowanych działań rozwojowych na obszarze miasta Tomaszów Lubelski w powiązaniu i we współpracy z organizacjami pozarządowymi, sąsiednimi gminami, powiatem tomaszowskim oraz instytucjami sfery społeczno-gospodarczej. Dokument jest również kontynuacją opracowywanych dotychczas dokumentów strategicznych i zrealizowanych interwencji.

Dokument stanowi plan systemowego działania, obecnych oraz przyszłych władz samorządowych, w oparciu o atuty i słabości wewnętrzne oraz uwzględniający szanse i zagrożenia płynące ze stale zmieniającego się otoczenia zewnętrznego miasta.

Strategia analizująca potencjał miasta (Analiza SWOT) wskazała bardzo mocną stronę miasta wynikającą z posiadanych bogatych zasobów dziedzictwa historyczno-kulturowego, które szczególnie mocno akcentowane były wraz z dziedzictwem przyrodniczym. To zaś pozwoliło na skonstruowanie misji, która wskazuje, że rozwój społeczny, gospodarczy i przestrzenny miasta ma następować w oparciu m.in. o dziedzictwa historyczno-kulturowego miasta. Wskazano kierunki uwzględniające ochronę i wykorzystanie dziedzictwa kulturowego:

- Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury i dziedzictwa
- Ochrona, rozwój i promowanie zasobów turystycznych i dziedzictwa naturalnego obszaru
- Odnowienie zabytków i ich promocja.

II. Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2017-2022 (uchwała nr XXXI/276/2017 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 28 kwietnia 2017 r. oraz uchwała nr XXXIV/313/2017 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 1 września 2017 r. w sprawie zmiany uchwały nr XXXI/276/2017)

Celem Lokalnego Programu Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2017-2022 było wskazanie najbardziej zdegradowanego pod względem społecznym, gospodarczym, przestrzenno-funkcjonalnym, technicznym i środowiskowym obszaru miasta, a następnie przedstawienie programu poprawy sytuacji tego obszaru.

W wyniku analizy wskaźnikowej 8 obszarów miasta wytypowano obszar kryzysowy, który narażony został na destrukcyjne procesy przestrzenne, społeczne i gospodarcze, będące w stanie doprowadzić do jego trwałej degradacji. Stopień degradacji obszaru kryzysowego został zbadany w aspektach: społecznym, gospodarczym, przestrzenno-funkcjonalnym, technicznym i środowiskowym. Dla potrzeb przedmiotowej analizy przyjęto podział miasta na obszary funkcjonalnoprzestrzenne o podobnej liczbie mieszkańców i charakterystyce zabudowy.

Wytypowano obszar I, składający się z następujących ulic: Aleja Sportowa, Asnyka, Brygady, Cypriana Kamila Norwida, Dąbrowszczaków, Dr. Józefa Rybickiego, Emilii Plater, Henryka Sienkiewicza, Jana Minora, Karpińskiego, Kraszewskiego, Księcia Józefa Poniatowskiego, Leśna, Literacka, Łukasińskiego, Macieja Rataja, Maziarnia, Mickiewicza, Ordynacka, Partyzantów, Siwa Dolina, Słowackiego, Stanisława Moniuszki, Wallenroda, Wesoła, Zenona Jachymka "Wiktora", Żwirki i Wigury.

Wyznaczony obszar rewitalizacji objął swoim zasięgiem 1,2 km² (9% powierzchni i 13,8% populacji Miasta Tomaszów Lubelski). Zdegradowany obszar I został w całości wyznaczony jako obszar rewitalizacji, ponieważ na całej jego powierzchni znajdują się tereny zabudowane budynkami mieszkalnymi oraz użyteczności publicznej.

W zakresie prac przy obiektach mieszkalnych, plan w głównej mierze skupia się na działaniach związanych z mieszkalnym budownictwem komunalnym, które według celu operacyjnego III. Poprawa warunków mieszkaniowych lokatorów mieszkań komunalnych, skupić się ma na następujących kierunkach:

- Poprawa jakości istniejących budynków poprzez wykonanie remontów oraz wyburzenie i zastąpienie nowymi budynkami nienadającymi się do remontu;
- Poprawa parametrów związanych z kosztami utrzymania budynków – zastosowanie energooszczędnych instalacji;
- Realizacja nowej lub poprawa stanu istniejącej infrastruktury technicznej;
- Poprawa jakości dróg i bezpieczeństwa drogowego.

III. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Tomaszów Lubelski (uchwała nr XXXIX/429/2010 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 26 marca 2010 r. zmienione uchwałami nr: XLII/465/2010, VI/67/2019, XXXIV/345/2021)

Według Analizy zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym zawierającej ocenę aktualności studium i planów miejscowych miasta Tomaszów Lubelski (uchwała L/542/2022 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 28 października 2022 r.) obowiązujące Studium jest częściowo niezgodne z obowiązującymi przepisami i wymaga aktualizacji. Jednak w części związanej z dziedzictwem kulturowym nie wskazano uwag.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Tomaszów Lubelski stanowiło dokument w ramach którego określono m. in. działania miasta skierowane na ochronę dziedzictwa kulturowego Tomaszowa Lubelskiego. Wszelkie działania skierowane w stronę dziedzictwa historyczno-kulturalnego, które zostały w nim określone, ściśle wynikają z analiz przeprowadzonych w ramach badania potencjału, ale i rozpoznania historycznego Miasta.

Najistotniejszym zapisem Studium z punktu widzenia opracowania niniejszego dokumenty, jest punkt poświęcony Kierunkom Polityki Przestrzennej w kontekście Kierunków Rozwoju dla Całego Miasta . Ujęto w nim Obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej i krajobrazu kulturowego, wykorzystanie ich walorów. Oprócz wskazania ogólnych zasad ochrony dziedzictwa kulturowego (wynikających z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku), podkreślono szczególnie dążenie do zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków.

W stosunku do obiektów o walorach kulturowych, wskazano, iż należy je weryfikować w gminnym programie opieki nad zabytkami, a także należy dążyć do upowszechniania, szczególnie wśród społeczności lokalnej, wiedzy w zakresie rozpoznawania walorów obiektów zabytkowych. Wszelkie prace prowadzone przy obiektach i obszarach niewpisanych do rejestru, a ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków wymagają odpowiednio uzgodnienia lub opinii Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Studium uszczegółowiło zasady ochrony dziedzictwa kulturowego, zabytków, dóbr kultury współczesnej, krajobrazu kulturowego w Tomaszowie Lubelskim. Generalną zasadą w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym miasta Tomaszów Lubelski powinno stać się utrzymanie historycznie ukształtowanego krajobrazu kulturowego. Natomiast nowa zabudowa powinna nawiązywać w swojej formie do lokalnego historycznego dorobku budowlanego. Podobne wytyczne można sformułować w odniesieniu do nowej zabudowy usługowej i produkcyjnej. Powinna być ona zharmonizowana z krajobrazem.

IV. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Miasta Tomaszów Lubelski

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zawarte zostały zapisy z m.in. zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Uwzględniono zasady ochrony i opieki nad zabytkami, a także podkreślono konieczność konsultowania zmian z Lubelskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

W poniższych planach zagospodarowania przestrzennego wprowadzone zostały zapisy dotyczące ochrony wartościowych obiektów zabytkowych.

Lp.	Nazwa uchwały	Numer i data podjęcia uchwały przez Radę Miasta Tomaszów Lubelski
1	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego osiedla "Armii Czerwonej" w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XX/152/95 z dnia 8 grudnia 1995 roku
2	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego osiedla "Armii Czerwonej" w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XIII/97/99 z dnia 7 października 1999 roku
3	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego osiedla "Północ" w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XVII/123/99 z dnia 16 grudnia 1999 roku
4	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego dzielnicy "Śródmieście" w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XXV/191/2000 z dnia 22 września 2000 roku
5	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy „Śródmieście” w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XLI/403/2006 z dnia 25 października 2006 roku
6	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji Śródmieścia Tomaszowa Lubelskiego przy ul. Lwowskiej, obejmującego teren Starostwa Powiatowego, Prokuratury Rejonowej i Urzędu Miasta w Tomaszowie Lubelskim.	Uchwała nr XXVII/285/2009 z dnia 3 kwietnia 2009 roku
7	Uchwała w sprawie przyjęcia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji „Śródmieścia” Tomaszowa Lubelskiego.	Uchwała nr XLIV/494/2010 z dnia 31 sierpnia 2010 roku
8	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji „Śródmieścia” Tomaszowa Lubelskiego.	Uchwała nr XXXVI/384/2013 z dnia 19 lipca 2013 roku

9	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji "Śródmieścia" Tomaszowa Lubelskiego.	Uchwała nr XXVIII/236/2016 z dnia 30 grudnia 2016 roku
10	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji „Śródmieścia” Tomaszowa Lubelskiego.	Uchwała nr XXX/268/2017 z 2017 roku
11	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji „Śródmieścia” Tomaszowa Lubelskiego	Uchwała Nr XL/363/2018 z dnia 26 stycznia 2018 roku
12	Uchwała sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu Cmentarza Komunalnego przy ulicy Zamojskiej w Tomaszowie Lubelskim	Uchwała nr VII/75/2019 z dnia 12 kwietnia 2019 r.
13	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Tomaszowa Lubelskiego w obrębie działek nr 30/1, 30/2 położonych na terenie miasta przy ul. Lwowskiej w Tomaszowie Lubelskim	Uchwała nr XXXIV/347/2021 z dnia 10 września 2021 r.
14	Uchwała w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji „Śródmieścia” w Tomaszowie Lubelskim w obrębie działek nr 8 i 17/11 przy ul. Lwowskiej	Uchwała nr XXXIV/348/2021 z dnia 10 września 2021 roku
15	Uchwała w sprawie przyjęcia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w zakresie realizacji inwestycji celu publicznego – przebudowa linii 110 kV Zamość-Tomaszów Północ	Uchwała nr XXXIV/349/2021 z dnia 10 września 2021 roku

W planach wyszczególniono zabytki objęte ochroną prawną. Uwzględniono zapisy m.in. z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej, zasady ochrony i opieki nad zabytkami, a także podkreślono konieczność konsultowania zmian z Lubelskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Ochroną objęto także stanowiska archeologiczne poprzez m.in. konieczność prowadzenia wszelkich prac ziemnych realizowanych w obrębie stanowisk pod stałym nadzorem archeologicznym. Część planów reguluje także kwestie szyldów i reklam w strefie ochrony konserwatorskiej.

V. Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktów zbrojnych i sytuacji kryzysowych

Urząd Miasta Tomaszów Lubelski posiada Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych miasta Tomaszów Lubelski. W najbliższym czasie mają zostać przeprowadzone prace polegające na pełnej aktualizacji dokumentu Planu.

VI. Gminny Program Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2021-2026

Obecnie trwają prace nad Gminnym Programem Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2021-2026. Miasto Tomaszów Lubelski wyznaczyło obszar zdegradowany i obszar rewitalizacji Uchwałą Rady Miasta Tomaszów Lubelski Nr XL 418/2022 z dnia 28.01.2022 r., po czym przystąpiło do opracowania Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski Uchwałą Nr XLI/444/2022 Rady Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 25.02.2022. Obszar rewitalizacji obejmuje centralną część miasta wraz ze zdegradowanym terenem rzeki Sołokiji. Obejmuje najstarszą część miasta, zachowany pierwotny układ urbanistyczny. Celem jest przywrócenie do życia zdegradowanej części miasta i uzupełnienie jej o nowe funkcje.

3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI

3.1. ZARYS HISTORII MIASTA¹

Tomaszów Lubelski, jedno z najmłodszych miast w obecnym województwie lubelskim, leży w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego. Obszar miasta (gminy miejskiej) wynosi 13,29 km². Pod względem geograficznym, gmina znajduje się w pasie wyżyn i niemal w całości leży w południowo-wschodniej części Rostocza Tomaszowskiego.

Najstarsze, poświadczone materiałami archeologicznymi, ślady pobytu człowieka na obszarze Tomaszowa, pochodzą ze schyłkowej epoki kamienia, tj. ok. X tysiąclecia p.n.e., i z młodszych okresów (są to głównie zabytki krzemienne).

Rostocze do II poł. XVI w. było obszarem dosyć słabo zaludnionym. Pomyślna koniunktura kolonizacyjna i gospodarcza zaczęła się dopiero po II poł. XVI w., wraz z rozwojem rolnictwa

¹ Na podstawie:

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Dawne województwo lubelskie. Tomaszów Lubelski i okolice, Tom VIII, Zeszyt 17, wyd. IS PAN, Warszawa 1982.

Tomaszów Lubelski. Monografia Miasta, pod red. Ryszarda Szczygła, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011.

Tomaszowska Teka Regionalna, praca zbiorowa, Tomaszów Lubelski 1997 r.

Górak J., Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu, Zamość 1990.

Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo kreujemy przyszłość – publikacja podsumowująca projekt, praca zbiorowa, Lublin 2015 r.

Karty ewidencyjne zabytków nieruchomych z terenu Miasta Tomaszów Lubelski, Miejsce przechowywania: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu.

(produkcja zboża) i hodowlą. Wzrost ilości osad wiejskich wymuszał konieczność stworzenia osady miejskiej, będącej punktem handlu i wymiany produktami rolniczymi.

Historia założenia miasta Tomaszów do dnia dzisiejszego stanowi duży problem badawczy. Historiografia XIX i XX wieku prezentuje kilka dat powstania miasta (ok. 1590, 1595 r., 1615 r. oraz 1621 r.) oraz dwóch różnych fundatorów (Jana Zamoyskiego i jego syna Tomasza Zamoyskiego). Ilość i zróżnicowanie źródeł historycznych nie pozwalają na konkretne wskazanie daty powstania miasta Jelitowo (Tomaszowa). Należy przyjąć, że miejsce do powstania miasta wskazał Jan Zamoyski, który także prawdopodobnie zlecił wykonanie jego projektu architektowi Bernardo Morando (twórcy planów Zamościa) – wówczas ośrodek miejski miał nosić nazwę Jelitowo (od herbu Zamoyskich Jelita). Prace nad budową miasta rozpoczęto ok. 1607 r. Zaś dopiero po 1612 r. miasto zyskało nową nazwę – Tomaszów (od syna Jana Zamoyskiego, który w tymże roku stał się pełnoletni i przejął majątek należący do zmarłego w 1605 r. ojca). Tomasz kontynuował rozbudowę miasta, zaludniając je i wprowadzając w jego mury administrację lokalną. Za jego sprawą, 25 maja 1621 r. miasto uzyskało przywilej lokacyjny (przywilej został zatwierdzony przez Zygmunta III Wazę 7 października 1621 r.).

Lokalizacja nowego ośrodka miejskiego nie była przypadkowa – Tomaszów założony został przy głównym szlaku handlowym Warszawa - Lublin - Lwów we wschodniej części Ordynacji Zamojskiej. Warunki fizjograficzne, na które złożyły się z jednej strony źródlika i oblicze rzeki Sołokiji od północnego wschodu oraz zwarty kompleks leśny od zachodu, zdeterminowały kierunki rozwoju przestrzennego miasta.

Układ Tomaszowa został rozplanowany na planie sześcioboku, którego środek stanowił rozległy prostokątny rynek (o bokach 150 m) z parami ulic wychodzących z naroży oraz po jednej ulicy ze środka pierzei (łącznie 12). Miasto otaczały wały ziemne, a do jego wnętrza prowadziły 4 bramy². Wnętrze podzielono na regularne oraz klinowe bloki zabudowy. Miasto otoczyły wały ziemne, na których wzniesiono drewnianą palisadę. W 1623 r. w mieście znajdowało się ok. 300 domów, zaś na jego przedmieściach: Sokalskim, Lwowskim, Florianowskim i Szczebrzeskim wyznaczonych było 381 placów pod zabudowę.

Wraz z powstaniem Tomaszowa, zaczęły rozwijać się także przedmieścia, z zabudową głównie rolniczą. Największe istniało przy trakcie lwowskim, pomniejsze wzdłuż traktu zamojskiego, sokalskiego i szczebrzeskiego.

Na początku XVII w. miasto było już liczącym się ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym. Swoją szybki rozwój zawdzięczało licznym przywilejom. Wraz z przywilejem lokacyjnym,

² Układ urbanistyczny miasta Tomaszów Lubelski został wpisany do rejestru zabytków decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie dnia 21 lutego 1967 r. (dział A-246) w zakresie „układ urbanistyczny miasta Tomaszowa Lubelskiego wraz z pozostałościami obronnych wałów miejskich, jako wybitny przykład rozplanowania renesansowego, będącego cennym zabytkiem polskiej szkoły urbanistycznej z 2 połowy XVI w., ukształtowanej w oparciu o osiągnięcia urbanistyki włoskiej, powiązanej z lokalną tradycją”.

mieszkańcy otrzymali zwolnienie z obowiązku płacenia podatków na rzecz ordynacji przez okres 15 lat oraz prawo do ważenia i wyszynku wszelkich trunków. Król Zygmunt III Waza nadał także prawo składu soli. Tomasz Zamoyski nadał mieszkańcom przywileje cechowe: stolarzy, tokarzy, bednarzy i karteników.

W ciągu 1. poł. XVII w. miasto zaludniło się. W 1618 r. miasto zamieszkiwało ok. 1400 osób, zaś w 1643 r. już ponad 4500 osób, z czego 10% stanowili Żydzi. W 1630 r. w Tomaszowie było 601 domów, zaś w 1643 r. w mieście i na przedmieściach doliczono się 629 domów. Pożar miasta w 1648 r., który wiązał się z pobylem w mieście wojsk kozacko-tatarskich, spowodował duże zniszczenia – w 1649 r. wyliczono 387 domów, zaś w 1651 r. w mieście miało być ok. 191 domów. Kolejne zniszczenia miały miejsce w 1655 r., gdy w mieście przebywały wojska rosyjsko-kozackie, oraz w 1656 r. gdy przechodzący przez Tomaszów Szwedzi podpalili i złupili miasto. W wyniku tych klęsk ludność miasta zmniejszyła się do ok. 2700 osób. W latach następnych, korzystając z zachęty ordynata Jana II Zamoyskiego, mieszczenie powoli odbudowywali zniszczone budynki.

Pierwszy kościół w Tomaszowie powstał w latach 1610 - 1614 i był kościołem parafialnym. Nową świątynię miasta zaczęto wznosić ok. 1627 r. Pierwsze cerkwie w Tomaszowie wzniesione zostały przed 1623 roku. Były wówczas dwie: na Przedmieściu Szczebrzeskim i na Przedmieściu Lwowskim. W 1690 r. powstała trzecia cerkiew, p.w. Wniebowzięcia NMP.

Okres między 1665 a 1674 r. to czas walk o Ordynację między pretendentami po sukcesji po Janie „Sobiepanie”. Wówczas Tomaszów bardzo zagrożony był atakami ze strony Tatarów, co znacząco osłabiło rozwój miasta, zmniejszając liczbę jego ludności. Niekorzystnie na miasto wpływała także jego drewniana zabudowa, która w okresie sporów o Ordynację do I rozbioru Polski ulegała częstym pożarom.

Okres zaborów przyniósł ubóstwo, ogólny zastój i regres w sferze gospodarczej i kulturalnej miasta. Od 1772 r. Tomaszów znajdował się w zaborze austriackim (Nowa Galicja), od 1809 r. w Księstwie Warszawskim (departament lubelski), zaś od roku 1815 w Królestwie Polskim (województwo, a potem gubernia lubelska).

Dużym przedsięwzięciem, które miało podźwignąć miasto była stworzona w 1794 roku, z inicjatywy Aleksandra Zamoyskiego, fabryka fajansu i porcelany (na przedmieściu Lwowskim), która istniała do 1845 roku.

W XIX w. Tomaszów nie należał do miast posiadających wysoce rozwinięty przemysł, czy też charakteryzujących się wysoce rozwiniętym życiem kulturalnym. W roku 1860 Tomaszów liczył ok. 3500 mieszkańców i 446 domów (w tym 44 murowanych), zaliczając się tym samym do miast średnich. W mieście dominował handel i usługi, które jednak miały lokalny charakter. Do końca XIX w. w Tomaszowie nie działały żadne duże zakłady przemysłowe.

W ostatnich latach XIX w. w Tomaszowie rozpoczęto roboty budowlane na większą skalę. W 1894 r. zaczęto budować koszary dla stacjonującego w mieście pułku kozackiego. Tomaszów w 1885 r. był nadal miastem o drewnianej zabudowie, która stanowiła 94% ogólnej liczby domostw. Od 1860 r. można zaobserwować wzrost ilości mieszkańców i powolny ponowny rozkwit miasta, którego liczba mieszkańców dochodziła przed wybuchem I wojny światowej do ok. 10 tys.

Tomaszów wyszedł z I wojny światowej bardzo zniszczony, zniszczeniu uległo wówczas blisko 400 domostw (w 1916 r. w mieście wybuchł potężny pożar niszcząc 260 domów drewnianych).

W okresie dwudziestolecia międzywojennego w mieście nastąpiły daleko idące zmiany. Miasto zwiększyło swoją powierzchnię wchłaniając okoliczne wsie Rogóźno i Łaszcówka. Wraz z powiększeniem miasta wzrosła ilość domostw. W 1921 r. liczba budynków mieszkalnych wyniosła 783, zaś rok później 801. W 1931 r. notuje się 1214 budynków. Analogicznie, w 1921 r. miasto zamieszkiwało 7125 osób, zaś w 1931 r. ok. 10 500 osób. W tym też okresie w mieście zaczęły powstawać budynki i gmachy publiczne, które swoim opracowaniem artystycznym znacząco wyróżniały się na tle, występującej w dalszym ciągu w przeważającej większości, zabudowy drewnianej. W mieście ulepszono także stan ulic, uruchomiono komunikację miejską, polepszone oświetlenie miejskie.

Główną osią organizmu miejskiego tego okresu - zarówno w śródmieściu, jak i poza nim - jest po dziś dzień historyczna oś kompozycyjna ulic Lwowskiej i Zamojskiej, przy których koncentrowały się na przełomie XIX i XX wieku obiekty usług: administracji, finansowych, łączności, kultury, oświaty, zdrowia oraz handlu detalicznego.

W okresie międzywojennym odnotowano w Tomaszowie pewien progres gospodarczy i kulturalny. W mieście działać zaczęły m. in. tartaki, klinkiernie i młyny. Na ten okres przypada działanie amatorskiego zespołu teatralnego, biblioteki „Macierzy Szkolnej” oraz miejscowego oddziału Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Ponadto notuje się działanie partii politycznych, w tym radykalnych ruchów ludowych. Informacje publikowano na łamach samorządowej gazety „Ziemia Tomaszowska”.

Rok 1939 przyniósł dla miasta dotkliwe straty – zacięte walki polsko-niemieckie zakończyły się zbombardowaniem przez niemieckie lotnictwo zachodniej części miasta, gdzie znajdowała się dzielnica żydowska. Niemcy zajęli miasto 12 września. W latach 1942–1943 Tomaszów został objęty wysiedleniami ludności polskiej w ramach planowej germanizacji Zamojszczyzny. W tym okresie ludność miasta zmniejszyła się z ponad 13 tys. do ok. 6 tys. osób. Zabudowa Tomaszowa została zniszczona w ponad 40%.

W 1944 r. do Tomaszowa wkroczyły oddziały Armii Krajowej, a następnie wojska sowieckie. W latach powojennych w mieście funkcjonowało więzienie NKWD i Urzędu Bezpieczeństwa, zwane „Smoczą Jamą”, gdzie więziono i mordowano żołnierzy Armii Krajowej i Batalionów Chłopskich.

Lata po 1945 roku charakteryzują się zasadniczymi zmianami demograficznymi i strukturalno-przestrzennymi. W następstwie migracji nastąpił szybki przyrost ludności miasta: w 1970 r. - 12 329 mieszkańców, w 1981 r. - 16 347 osób oraz w 1998 r. - prawie 21 000 mieszkańców. Głównym czynnikiem wzrostu stała się możliwość zatrudnienia w sferze przemysłowej i usługowej. Rozwijał się przede wszystkim przemysł rolno-spożywczy, terenowy usługowo-wytwórczy, budowlany, komunikacyjny.

W latach 1960 - 1975 wprowadzono nową formę zabudowy miejskiej, tzw. budownictwo blokowe. W miejsce tzw. „spaleniska” (dawnej dzielnicy żydowskiej) w obszarze historycznego sześciokąta, zrealizowane zostało osiedle mieszkaniowe, które wraz z zabudową handlowo-pawilonową, lokalizacją dworca autobusowego PKS i zakładem mleczarskim, trwale zdewastowało historyczny układ przestrzenny XVII-wiecznego miasta. Negatywny wpływ na historyczną tkankę miejską miały jeszcze: rozbiórka w 1971 r. „sukiennicowych” hal i założenie ronda komunikacyjnego na środku rynku. Budownictwo wielorodzinne „blokowe”, realizowane było w kolejnych latach w obszarze centralnym miasta.

Lata 80-te i 90-te XX wieku przynoszą szybki zanik drewnianej zabudowy. Znika drewniana zabudowa wschodnich kwartałów w części historycznej miasta oraz na przedmieściach. W miejsce drewnianej, starej zabudowy wznoszone są murowane domy o zróżnicowanej, współczesnej architekturze.

Po otwarciu w latach 90-tych przejścia granicznego z Ukrainą miasto powróciło na dawny szlak handlowy i komunikacyjny Lublin - Zamość - Lwów.

3.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY

Zabudowa miasta skupia się głównie w jego zachodniej i południowej części. Główną osią historycznego miasta - zarówno w śródmieściu, jak i poza nim - jest po dziś dzień historyczna oś kompozycyjna ulic Lwowskiej i Zamojskiej, przy których koncentrowały się na przełomie XIX i XX wieku obiekty usług: administracji, finansowych, łączności, kultury, oświaty, zdrowia oraz handlu detalicznego. Na osi wschód zachód są to: ul. J. Piłsudskiego i 29. Listopada. Były to historycznie rozplanowane ulice wychodzące centralnie z pierzei Rynku.

Współcześnie historyczny Rynek został przekształcony w rondo i funkcjonuje jako arteria komunikacji samochodowej. Jednak rynek ulegał przekształceniom już od początku XVIII w. Niemal na środku postawiono wówczas drewniane kramy, w których handlowali Żydzi przez co stracił on swój typowy wygląd. Kramy przedzielone były wąskimi uliczkami z czasem, przez niekontrolowaną rozbudowę kramnic, coraz ciaśniejszymi. Ciągłe zwiększająca się liczba kramów spowodowała

wytworzenie się szpalerów „pod jednym dachem”. Część kramnic rozebrano dopiero w latach 30. XX w. prostując i skracając w ten sposób drogę w kierunku Zamościa.

W latach 20. XX wieku w południowo-zachodniej i północno-zachodniej pierzei Rynku, postawiono dwie murowane hale targowe z arkadowymi podcieniami, przykryte wysokimi dachami krakowskimi – niespotykane nie tylko w miastach w regionie, ale także na terenie całego kraju. Po drugiej stronie rynku stanęła wieża strażacka, która – tak jak stojąca naprzeciw drewniana herbaciarnia, tak zwana czajnia – przyczyniła się do zatarcia historycznego planu miasta. W czasie II wojny światowej zabudowa Tomaszowa Lubelskiego została zniszczona. Szczególnie ucierpiała dzielnica żydowska znajdująca się w południowo-zachodniej części miasta. Hale rozebrano w latach 70. XX wieku, przygotowując teren rynku pod budowę ronda i nowoczesnej zabudowy mieszkalnej i handlowej. Murowaną strażnicę i drewnianą czajnię po wojnie rozbudowano, zacierając jeszcze bardziej historyczny układ urbanistyczny miasta. Drewniane domy przyrynkowe sukcesywnie rozbierano, ostatnie zniknęły pod koniec lat 90. XX wieku. Obecnie cała zabudowa przyrynkowa jest murowana i – poza kilkoma budynkami w południowej pierzei pochodzącymi z przełomu XIX i XX wieku – w większości współczesna, bezstylowa i mocno dysharmonizująca historyczny charakter Rynku.³

W miejsce dawnej dzielnicy żydowskiej w obszarze historycznego sześciokąta, zrealizowane zostało osiedle mieszkaniowe, które wraz z zabudową handlowo-pawilonową, lokalizacją dworca autobusowego PKS i zakładem mleczarskim, trwale zdewastowało historyczny układ przestrzenny XVII-wiecznego miasta. Budownictwo wielorodzinne „blokowe”, realizowane było w kolejnych latach w obszarze centralnym miasta.

Lata 80. i 90. XX wieku przynoszą szybki zanik drewnianej zabudowy. Znika drewniana zabudowa wschodnich kwartałów w części historycznej miasta oraz na przedmieściach. W miejsce drewnianej, starej zabudowy wznoszone są murowane domy o zróżnicowanej, współczesnej architekturze.

Swoistymi dominatami miasta jest cerkiew pw. św. Mikołaja, budynek Straży obecnie Szkoła Muzyczna oraz kościół pw. Zwiastowania NMP, który zamyka oś widokową południowej pierzei Rynku. Zabudowa historyczna w największym stopniu zachowała się w pierzejach ulicy Lwowskiej. Jednak „rozdziela” ją współczesna zabudowa, która głównie poprzez swoją skalę, dominuje w sposób negatywny nad zabudową historyczną o wiele bardziej okazalszą w formie niż skali.

Po zachodniej stronie ul. Lwowskiej zachowały się kompleksy szkoły przy ul. Wyspiańskiego oraz Żwirki i Wigury. Pomiedzy nimi zachował się także park miejski im. Augusta Krzyżanowskiego założony w okresie międzywojennym. Dalej na południe po wschodniej stronie ul. Lwowskiej

³ Fornal M., Kowalczyk P., Tomaszów Lubelski – architektura drewniana, źródło: teatrnn.pl, 11.2022 r.

usytuowany cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., na którym zachowały się przykłady historycznych nagrobków.

3.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Zgodnie z treścią art. 3 pkt. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytek archeologiczny jest to zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem. Zgodnie z art. 6 ust. 3 ww. ustawy o ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania: zabytki archeologiczne będące, w szczególności: a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa, b) cmentarzyskami, c) kurhanami, d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Podstawową i wiodącą metodą ewidencjonowania stanowisk archeologicznych jest ogólnopolski program badawczo – konserwatorski Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Systematyzuje on istniejący zasób wiedzy o rozpoznaniu archeologicznym terenu, poprzez obserwację archeologiczną terenu oraz uwzględnianie informacji zawartych w zbiorach archiwalnych, zbiorach muzealnych, instytucjach i publikacjach. Zbiór dokumentacji AZP, reprezentujący ewidencję zasobów archeologicznych, jest otwarty i ciągle uzupełniany w procesie archeologicznego rozpoznania terenu. Do zbioru włączane są wszelkie informacje o wszystkich sukcesywnie odkrywanych reliktach przeszłości niezależnie od charakteru badań, a także wszystkie bieżące informacje weryfikujące lub uzupełniające dotychczasowe zebrane dane. W ten sposób dokumentacja stanowisk archeologicznych utworzona metodą AZP może być źródłem najbardziej aktualnej wiedzy o terenie i zabytkach archeologicznych.

Obecnie Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na miasto Tomaszów Lubelski obowiązek sporządzenia ewidencji zabytków archeologicznych znajdujących się na terenie miasta. Na ich podstawie założono ewidencję zabytków archeologicznych dla miasta Tomaszów Lubelski, którą należy na bieżąco uzupełniać o nowe dane nt. wszystkich sukcesywnie odkrywanych reliktach przeszłości, niezależnie od charakteru badań oraz na podstawie uzyskiwanych wyników badań weryfikacyjnych AZP.

W ewidencji zabytków archeologicznych ujęto 25 stanowisk, na których stwierdzono różne funkcje osadnicze.

Prezentacja zasobów archeologicznych dziedzictwa kulturowego na terenie Tomaszowa Lubelskiego:

Stanowiska archeologiczne z terenu Miasta Tomaszów Lubelski			
l.p.	Funkcje	Liczba ogólna	W rejestrze zabytków
1	Kurhany	6	0
2	Osady	22	0
3	Ślady osadnictwa	9	0
4	Wały obronne	1	0
Suma		38	0

Części stanowisk archeologicznych przypisano więcej niż jedną funkcję.

Wieloletnie badania archeologiczne na Rostoczu Środkowym przyczyniły się do odkrycia wielokulturowego zespołu osadniczego, obalając funkcjonujący mit o Rostoczu jako białej plamie na mapie osadnictwa pradziejowego.

Najstarsze ślady pobytu ludzi na terenie miasta i okolic pochodzą z młodszej epoki kamienia (neolit) i należą do tzw. kultury pucharów lejkowatych (ok. 3100 - 2700 lat p.n.e.). Nieco młodsze są ślady osadnictwa późno neolitycznego, tzw. kultury ceramiki sznurowej (ok. 2300 - 2000 lat p.n.e.). Nieco liczniej występowało osadnictwo z wczesnego okresu epoki brązu (ok. 1800 - 1600 lat p.n.e.). Odnotowano też ślady bytności z okresu wpływów rzymskich (I - V wiek n.e.). Możliwe było istnienie w tym regionie wczesnośredniowiecznych wałów obronnych, obecnie nieczytelnych w terenie. Relatywnie większa ilość odnotowanych faktów osadniczych dla tego okresu najpewniej związana jest z istnieniem dużego centrum osadniczego i obronnego w pobliskim Majdanie Górnym.

Wartym odnotowania jest odkrycie w 2002 r. przez archeologów UMCS dwóch osad oraz cmentarzyska germańskich Herulów w niedalekiej odległości od miasta, w miejscowości Ulów. Obecność tak potężnych osad może wskazywać, że zamieszkujący je osadnicy mogli operować (prowadzić uprawy, pozyskiwać surowiec) w obszarze terytorialnym istniejącego obecnie miasta Tomaszów Lubelski.

Stanowiska archeologiczne podlegają stałym zagrożeniom. Wraz z rozwojem techniki, intensyfikacją działalności przemysłowej, gospodarczej i rolniczej rośnie stopień ich zagrożenia oraz pojawiają się nowe.

W myśl art. 6 pkt. 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840) wszystkie zabytki archeologiczne - bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece.

Stanowiska archeologiczne niewpisane do rejestru zabytków, ujawnione głównie podczas badań AZP, stanowią podstawową i najliczniejszą grupę archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Zasięg stanowisk archeologicznych wyznaczony jest na mapach na podstawie badań powierzchniowych, nie zawsze jednak dokładnie musi odpowiadać zasięgowi występowania reliktyw

archeologicznych. Dlatego, należy go traktować orientacyjnie, może bowiem okazać się, że obiekty archeologiczne występują także w sąsiedztwie wyznaczonego na podstawie obserwacji powierzchniowej, zasięgu stanowiska.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na każdego, kto zamierza realizować roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego- obowiązek (z zastrzeżeniem art. 82a ust. 1 cyt. ustawy), pokrycia kosztów badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków. Istotnymi zagrożeniami dla stanowisk archeologicznych są inwestycje budowlane i przemysłowe (zwłaszcza rozwój budownictwa mieszkalnego i przemysłowego, budowa dróg). Niektóre zagrożenia pojawiły się w ciągu ostatnich lat, jak na przykład działalność tzw. poszukiwaczy skarbów z wykrywaczami metali. Podstawowym zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych są wszelkie inwestycje związane z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, które wymagają prowadzenia prac ziemno-budowlanych.

Aby zapobiec zniszczeniu stanowisk archeologicznych, prace ziemne prowadzone w strefie ochrony stanowisk archeologicznych wymagają prowadzenia prac archeologicznych w zakresie uzgodnionym z Lubelskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Powyższy wymóg jest szczególnie ważny podczas takich inwestycji, jak budowa dróg, obiektów kubaturowych, gdyż inwestycje te z uwagi na szerokopłaszczyznowy charakter prac ziemnych, w bezpowrotny sposób niszczą substancję zabytkową i obiekty archeologiczne.

Przebudowa układów urbanistycznych prowadzi często do naruszenia średniowiecznych i nowożytnych nawarstwień kulturowych. W związku z tym, wszystkie prace ziemne wymagają jednoczesnego prowadzenia badań archeologicznych. Wyniki badań często stanowią jedyną dokumentację następujących po sobie epizodów osadniczych na tym terenie. Pozwalają skorygować, uszczegółowić i potwierdzić dane ze źródeł pisanych. Pozyskany w trakcie badań materiał ruchomy umożliwia uzupełnienie danych o kulturze materialnej mieszkańców.

Zagrożeniem dla dziedzictwa archeologicznego jest również rozwój turystyki, zwłaszcza nad rzekami, jeziorami i w obszarach leśnych. Tereny te, dzisiaj atrakcyjne pod względem rekreacyjnym, w przeszłości często były miejscem zakładania osad ludzkich. Dostęp do wody stanowił podstawę egzystencji i umożliwiał tworzenie osad o metryce sięgającej od epoki kamienia po czasy nowożytne.

Rozwój przemysłu, turystyki, budownictwa mieszkaniowego, może stanowić istotne zagrożenie dla zabytków archeologicznych, dlatego ważne jest wypełnianie przez inwestorów wymogów konserwatorskich określonych przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Na terenie miasta Tomaszów Lubelski największymi zagrożeniami dla stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych, są wszelkie inwestycje związane z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, które wymagają prowadzenia szerokopłaszczyznowych prac ziemno-budowlanych.

W celu ochrony stanowisk archeologicznych i nawarstwień kulturowych podczas inwestycji związanych z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, ważne jest określenie zasad ochrony zabytków archeologicznych, w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz respektowanie przez inwestorów zapisów dotyczących ochrony zabytków archeologicznych w opiniach i decyzjach Lubelskiego Konserwatora Zabytków.

3.4. ZABYTKI RUCHOME

Zgodnie z art. 3 pkt. 3 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytek ruchomy, to rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych będących dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiąca świadectwo minionej epoki, bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Właściciel lub posiadacz zabytku ruchomego zobowiązany jest m.in. do:

- zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie,
- zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków,
- udaremniania niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków,
- przeciwdziałania kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
- kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- uwzględniania zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Z terenu miasta Tomaszów Lubelski objęte ochroną konserwatorską są obiekty sakralne stanowiące wyposażenie tomaszowskich świątyń. Są to obiekty stanowiące wyposażenie kościoła parafialnego pw. Zwiastowania NMP, Cerkwi prawosławnej pw. Mikołaja Cudotwórcy oraz elementy wyposażenia kościoła parafialnego pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa.

3.5. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

W rozumieniu Konwencji UNESCO (z października 2003 r.), dziedzictwo niematerialne rozumiane jest jako zwyczaj, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki.

Dziedzictwo niematerialne charakteryzuje się tym, że jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości.

Dziedzictwo niematerialne obejmuje:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako narzędzie przekazu,
- spektakle i widowiska,
- zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne,
- wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki,
- umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Na terenie Miasta Tomaszów Lubelski działa wiele instytucji i organizacji, które poprzez swoją działalność sprawiają, że dziedzictwo niematerialne jest szeroko obecne, pielęgnowane i kultywowane. Obiektami kulturotwórczymi są przede wszystkim:

Miejska Biblioteka Publiczna im. Tomasza Zamoyskiego w Tomaszowie Lubelskim

Początki Miejskiej Biblioteki Publicznej w Tomaszowie Lubelskim sięgają 1929 r. kiedy to Rada Miejska podjęła decyzję o zorganizowaniu biblioteki dostępnej dla wszystkich mieszkańców miasta. Uchwalono, że w bibliotece tej znajdować się będą książki polskie i żydowskie.

W 1946 r. wznowiła ona działalność. Do końca 1948 r. biblioteka założyła w okolicznych wsiach 29 punktów bibliotecznych. W 1965 r. w trosce o najmłodszych czytelników biblioteka uruchomiła Filię dla Dzieci i Młodzieży, natomiast w 1979 r. założyła Filię biblioteczną w dzielnicy Parcele oraz w Zespole Opieki Zdrowotnej. W 1984 r. biblioteka została przeniesiona do nowych pomieszczeń Domu Kombatanta, w którym istnieje i funkcjonuje do dzisiaj.

Wraz z rozwojem i doskonaleniem pracy Miejska Biblioteka Publiczna dbała, by rosły jej zbiory. W 1946 r. biblioteka posiadała zaledwie 2 tys. pozycji. Krąg pierwszych po wojnie czytelników nie był duży.

Oprócz działalności podstawowej, biblioteka jest także organizatorem wielu inicjatyw pielęgnujących lokalną tradycję czy kulturę.

Tomaszowski Dom Kultury

Celem Tomaszowskiego Domu Kultury jest prowadzenie wielokierunkowej działalności rozwijającej i zaspokajającej potrzeby kulturalne mieszkańców oraz upowszechnianie i promocja kultury lokalnej w kraju i za granicą.

W ramach swojej działalności w Tomaszowskim Domu Kultury działają zespoły:

- Zespół Pieśni i Tańca „Roztocze”

Zespół jest wizytówką miasta Tomaszowa Lubelskiego. W zespole ucząc się, tańcząc i śpiewając, spędzać mogą wolny czas wszyscy mieszkańcy ziemi tomaszowskiej niezależnie od wieku. Zespół "Roztocze" niejednokrotnie był wyróżniany na ogólnopolskich przeglądach folklorystycznych. Repertuar zespołu jest bardzo bogaty, są to: tańce narodowe, tańce ludowe z różnych stron naszego kraju, jak również pieśni i obrzędy ludowe. Zespół w swojej twórczości także silnie nawiązuje do tradycji obrzędowych Lubelszczyzny, a w szczególności obszarów Roztocza. Nawiązania są zarówno w formie i treści wykonywanych utworów, jak i ubiorze oraz tańcu.

Zespół Artystyczny Seniora „Harmonia”

Zespół pieśniarski złożony z osób starszych w repertuarze posiadający pieśni regionalne.

Zespół Artystyczny „Sonata”

Zespół taneczno-wokalny „Tamburino”

Zespół tańca nowoczesnego „New Wave Two”

Chór UTW „Camerata”

Tomaszowska Kapela Podwórkowa

Zespół nawiązujący do twórczości kształtujących się w okresie dwudziestolecia międzywojennego sąsiedzkich kapel podwórkowych.

Amatorski Zespół Teatralny

Zespół kultywuje teatralne tradycje miasta – w okresie międzywojennym w Tomaszowie Lubelskim działał amatorski teatr.

„Złoty Tabor”

Zespół wokalno-taneczny, którego główną ideą jest krzewienie kultury romskiej w obszarze Tomaszowa.

Koło Gospodyń Miejskich

Koło ma za zadanie kultywowanie tradycji ludowych, podtrzymywanie zwyczajów i obrzędów, rękodzielnictwo z wykorzystaniem artystycznych form regionalnych. Tradycje Koła nawiązują do tradycji Kół Gospodyń Wiejskich formalnie kształtujących się w Polsce od 1918 r.

Tomaszowski Dom Kultury prowadzi także kino Kadr.

Regionalne Muzeum im. Janusza Petera

Muzeum założone przez znanego regionalistę, dyrektora szpitala powiatowego w Tomaszowie Lubelskim dr. Janusza Petera. Oficjalne otwarcie placówki nastąpiło 7 października 1962 roku. Pierwszą siedzibą Muzeum był szpital powiatowy. Zbiory liczyły wówczas około 1700 eksponatów i były własnością założyciela. W roku 1967 zbiory upaństwowiono, placówka zaś stała się powiatową instytucją kultury.

W roku 1975 Muzeum przeniesiono do budynku dawnego Sejmiku Powiatowego. W tym też roku w związku ze zmianami administracyjnymi w kraju, placówkę podporządkowano Muzeum Okręgowemu w Zamościu i do roku 1999 funkcjonowała jako oddział powstałej wówczas struktury muzealnej województwa zamojskiego. W międzyczasie w roku 1984 Muzeum przeniesiono do nowo wybudowanego Domu Kombatanta, gdzie otrzymało pomieszczenia o powierzchni 830 m².

Od roku 1999 Muzeum funkcjonuje jako instytucja samodzielna, której organem prowadzącym jest Powiat Tomaszowski. Od początku swego istnienia placówka była muzeum wielodziałowym i gromadziła zabytki związane z dziejami miasta i regionu tomaszowskiego, a także dokumenty, druki i fotografie dotyczące historii miasta i regionu. Muzeum prowadzi badania nad przeszłością Ziemi Tomaszowskiej. Zajmuje się gromadzeniem, opracowaniem naukowym i udostępnianiem zbiorów. Aktualnie posiada około 15 000 eksponatów w działach: Archeologii, Historii, Numizmatyki, Etnografii i Sztuki.

Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne im. doktora Janusza Petera

Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne im. doktora Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim – Towarzystwo złożone z miłośników historii Tomaszowa Lubelskiego i ziemi tomaszowskiej, lokalnych patriotów, do zadań którego należą przede wszystkim: pielęgnowanie tradycji historycznych i kulturowych regionu tomaszowskiego, upowszechnianie dorobku i osiągnięć regionu, przyczynianie się do dalszego rozwoju regionu i miasta we wszystkich dziedzinach życia, troska o dalszy rozwój życia kulturalnego i artystycznego, kultywowanie tradycji sztuki ludowej i opieka nad nią, popularyzacja rekreacyjno - turystycznych zalet regionu oraz promocja miasta i regionu w kraju i poza jego granicami, a także działalność dydaktyczna, wychowawcza i opiekuńcza. Ponadto Tomaszowskie Towarzystwo zajmuje się także wydawaniem czasopisma *Roczniki*

Tomaszowskie. Jest to wydawnictwo autorskie Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego im. doktora Janusza Petera. Pierwszy numer datowany na rok 1981 ukazał się w 1983 r. Wydawanie *Rocznika Tomaszowskiego* wznowiono w 2013 r. z inicjatywy ówczesnego prezesa Zarządu TTR - Janusza Brodowskiego. Wydawnictwo, dokumentuje w sposób naukowy historię, tradycję oraz prezentuje ludzi związanych z tą ziemią. *Rocznik Tomaszowski* w prezentowanej tematyce nie ogranicza się do miasta Tomaszów Lubelski, ale obejmuje cały powiat tomaszowski oraz teren Ordynacji Zamojskiej.

Stroje hrubieszowsko-tomaszowskie⁴

Na ziemi tomaszowskiej do czasu wybuchu II wojny światowej wykształcił się charakterystyczny strój ludowy zwany dzisiaj przez badaczy hrubieszowsko-tomaszowskim. W czasie II Rzeczypospolitej występował on powszechnie na południowo-wschodnich obszarach województwa lubelskiego, południowo-zachodnich wołyńskiego oraz północno-wschodnich lwowskiego. Była to polsko-ruska strefa kulturowa. Geograficznie był to obszar Roztocza Środkowego i Wyżyny Zachodniowołyńskiej.

Stroje tego regionu to przykład odzieży, na ukształtowanie której, wpływ miały dwie grupy etniczne polska i ukraińska. Strój hrubieszowsko-tomaszowski to typowy przykład stroju z terenu pogranicza. Funkcjonują tu obok siebie elementy odzieży i zdobnictwa charakterystyczne dla kultury ludowej polskiej oraz ukraińskiej. Jest to świadectwo na wielowiekowe współżycie dwóch nacji i stanowi ważny element kultury lokalnej. Zarówno z jednej jak i z drugiej strony przyjmowano wzory najbardziej akceptowalne. Ponadto Ci sami krawcy szyli stroje dla obu tych nacji. Przez to bardziej lub mniej świadomie niwelowali różnice w obu ubiorach.

Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim posiada bardzo bogatą kolekcję strojów hrubieszowsko-tomaszowskich. W swoich zbiorach posiada stroje uszyte i używane od końca XIX w. do lat 60 XX w. Ponadto historyczne stroje ludowe są używane przez zespół ludowy i innej grupy działające w Tomaszowie Lubelskim.

Na terenie miasta działają organizacje pozarządowe, spełniające dużą rolę w zakresie aktywizacji lokalnego społeczeństwa. Są to między innymi:

Stowarzyszenie Artystyczne Chór „Tomaszowiacy” – Chór istnieje od 1985 r. Początkowo członkami zespołu byli nauczyciele tomaszowskich szkół. Obecnie jest chórem mieszanym, czterogłosowym, działającym jako stowarzyszenie skupiające ludzi różnych profesji, miłośników muzyki, śpiewających z potrzeby serca i ducha. „Tomaszowiacy” w swoim repertuarze posiadają

⁴ Na podstawie: Piskorz-Branekova E., *Tradycyjne stroje i hafty hrubieszowsko-tomaszowskie*, Zamość 2011 r.

ponad 130 różnych utworów. Niektóre teksty są autorstwa członków zespołu. W zależności od potrzeby przygotowują koncerty pieśni patriotycznych, religijnych, kolęd, piosenek popularnych - promujących Tomaszów Lubelski i Rostocze.

Stowarzyszenie „Czajnia” - misją Stowarzyszenia jest wszechstronny rozwój społeczności lokalnej ze szczególnym uwzględnieniem młodzieży. Wśród zadań statutowych stowarzyszenia znaleźć można zapisy o pielęgnowaniu dziedzictwa kulturowego oraz działaniu na rzecz rozwoju turystyki.

Ponadto z inicjatywy władz miejskich i organizacji wskazanych powyżej obchodzone są także uroczystości upamiętniające ważne wydarzenia dla miasta i lokalnej społeczności. Są to m.in.:

- uroczystości z okazji rocznicy nadania miastu prawa miejskiego przez króla Zygmunta III Wazę,
- uroczystości upamiętniające założenie Państwowego Gimnazjum Koedukacyjnego im. Bartosza Głowackiego obecnie Zespół Szkół nr 1 im. Bartosza Głowackiego,
- rekonstrukcje historyczne prezentujące walki toczone w Tomaszowie i jego okolicach.

Jednostkami działającymi w zakresie upowszechniania kultury są także:

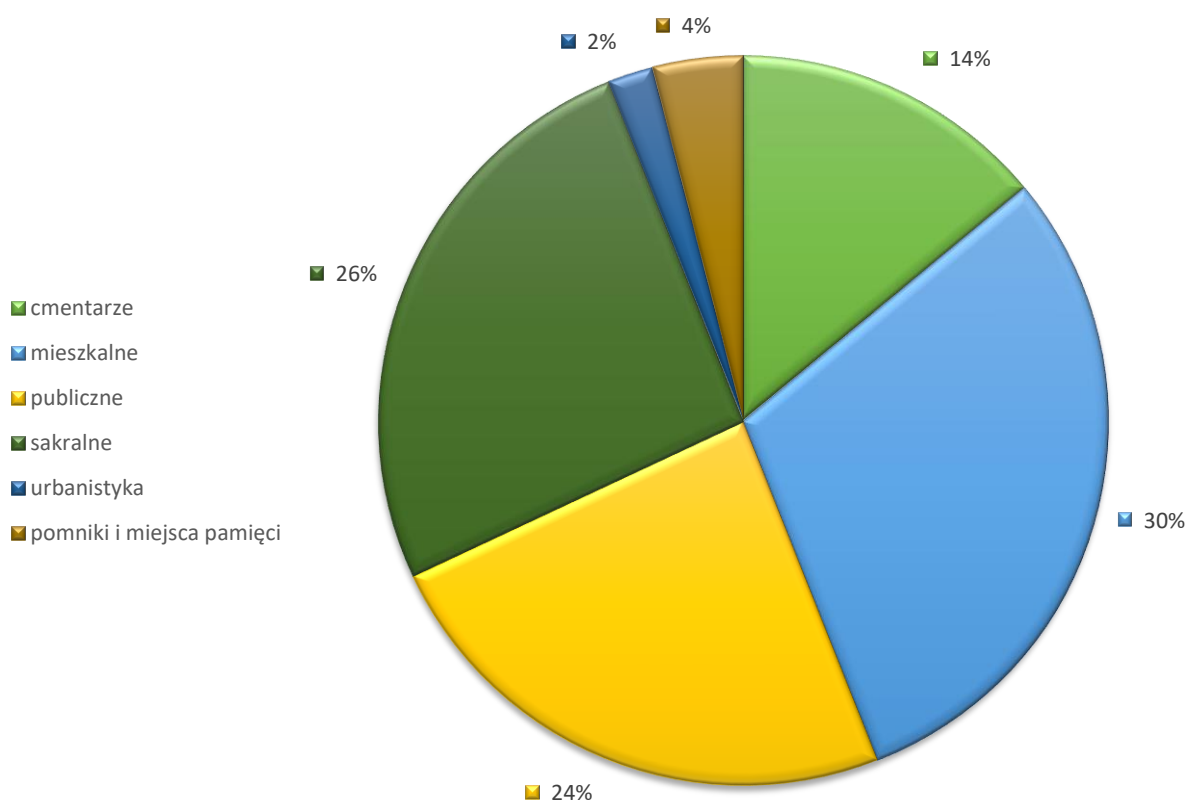
- Uniwersytet Trzeciego Wieku
- Jednostka Strzelecka 2019
- Lokalna Grupa Działania „Rostocze Tomaszowskie”
- Ochotnicza Straż Pożarna.

3.6. ZABYTKI NIERUCHOME O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA MIASTA

Do gminnej ewidencji zabytków nieruchomych, wpisano 50 obiektów. Są to w większości budynki mieszkalne pochodzące głównie z przełomu XIX i XX w. oraz z okresu międzywojennego - 15 obiektów (30%). Dużą grupą obiektów stanowią obiekty sakralne – 13 obiektów (26%). Są to przykłady budownictwa o proveniencji XVII i XVIII wiekowej, ale także późniejsze z XIX i XX w. Dużą grupą pod względem ilości są budynki i elementy budownictwa publicznego – 12 obiektów (24%). Reprezentują je zespoły szkół i instytucji publicznych z 1. połowy XX w., ale zachowały się także przykłady zabudowy z niemalże połowy XIX w. (Szkola podstawowa nr 2 daw. Koszary kozackie). Znacznie mniejszą grupę pod względem liczby obiektów stanowią cmentarze – 7 obiektów (14%). Reprezentowane przez m.in. dawny cmentarz grzebalny, gdzie zachowało się najwięcej historycznych nagrobków na czele z grobowcem rodziny Bujalskich i Bohlenów wpisanym do rejestru zabytków. Na terenie miasta znajdują się także cmentarze z XVIII w. (przykościelny i

żydowski) oraz dawny cmentarz grzebalny z XVII w. na którym nie zachowały się historyczne nagrobki. W ewidencji zabytków znajdują się także dwa pomniki i historyczny układ urbanistyczny, który objęty jest także ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Zabytki nieruchome w gminnej ewidencji zabytków wg kategorii NID

Na terenie miasta znajdują się obiekty, które należałoby uznać za wyjątkowo wyróżniające się na tle wszystkich zabytków. Stanowią one elementy wartościowe i rozpoznawalne przez społeczeństwo, nie tylko w skali regionu, ale sięgają rozgłosem niekiedy dalece poza granice powiatu.

UKŁAD URBANISTYCZNY MIASTA

Plan miasta Tomaszów Lubelski, 1934 r. fragment mapy ze zbiorów The Library of Congress, Washington, nr A47_B37_(3871)_TOMASZOW_1934_LoC_G6520_s100_PC, USA

Niezwykły układ przestrzenny najstarszej części miasta Tomaszowa został wpisany do rejestru zabytków ze względu na wybitny przykład rozplanowania renesansowego będącego cennym zabytkiem polskiej szkoły urbanistycznej z II połowy XVI w., która ukształtowana została w oparciu o osiągnięcia urbanistyki włoskiej powiązanej z lokalną tradycją.

Układ miasta zaprojektowany prawdopodobnie przez włoskiego architekta Bernardo Morando, który wcześniej zaprojektował Zamość. Układ miasta powstał na planie sześcioboku z czworobocznym rynkiem w centrum, od którego wychodzą ulice: parami z naroży oraz po jednej, szerszej z każdej pierzei.

ARCHITEKTURA SAKRALNA

Od początku istnienia miasta w jego granicach współistniały trzy wyznania: chrześcijańskie, prawosławne i mojżeszowe. W mieście w niedalekiej odległości od siebie zlokalizowane zostały świątynie różnych wyznań. Niestety nie wszystkie przetrwały do obecnych czasów.

Kościół Rzymskokatolicki pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny

Za sprawą Tomasza Zamoyskiego, założyciela miasta, w 1627 r. erygowana została parafia rzymsko-katolicka. Zaś dwa lata później, w 1629 r., zakończono budowę świątyni. Jej konsekracja miała miejsce w 1668 r. Kościół silnie związany był z historią miasta, zwłaszcza z wojennymi klęskami, jak i pożarami. Wielokrotnie wymagał naprawy. Jego generalny remont miał miejsce w 1727 r. (za sprawą Michała Zdzisława Zamoyskiego). Ponowna konsekracja świątyni miała miejsce 2 października 1832 r. W kolejnych latach kościół przechodził drobne modyfikacje (odnowione dachy, wieże pokryte blachą). W 1929 r. i 1962 r. odbyły się kolejne duże remonty świątyni.

Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny jest budowlą orientowaną, drewnianą, wykonaną w konstrukcji zrębowej na ceglany fundamencie. Świątynia wzniesiona na planie prostokąta posiada prezbiterium w części wschodniej. Pseudobazylikowy korpus składa się z trzech naw i trzech przęseł z zintegrowanymi z nimi trzema kaplicami. Od strony zachodniej znajdują się dwie wieże założone na planie kwadratów, symetryczne względem siebie, lekko wysunięte przed fasadę kościoła.

Wyposażenie kościoła pochodzi z dawnego klasztoru trynitarzy. Wewnątrz można zobaczyć manierystyczny ołtarz główny z I poł. XVII w. z cudownym obrazem Matki Bożej Szkaplerznej z

Dzieciątkiem i relikwie św. Feliksa, cztery ołtarze boczne w stylu późnobarokowym (k. XVIII w.), kamienną chrzcielnicę z przełomu XVI i XVII w., barokowe konfesjonały, konfesjonały z 2 poł. XVII w. w stylu rokokowym oraz wczesnobarokową ambonę i liczne obrazy z XVIII w.

Obok kościoła znajduje się drewniana dzwonnica z XVIII w. Dzwonnica wykonana jest w konstrukcji słupowo-ramowej, na kamiennej podmurówce ze ścianami oszalowanymi deskami oraz nadwieszoną izbicą, przykrytą dachem namiotowym. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja

Najstarsza wzmianka o ludności prawosławnej i jej świątyni w obszarze, na którym zostało założone miasto, pochodzi z 1531 r. – mowa w niej o cerkwi parafialnej św. Michała Archanioła na przedmieściu Rogóźno.

W połowie XVII w. w Tomaszowie funkcjonowały trzy cerkwie - św. Jerzego położona przy ulicy Świętojurskiej w zakończeniu ulicy Starocerkiewnej, Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny położona na przedmieściu Szczembrzeskim oraz św. Mikołaja biskupa położona na przedmieściu Lwowskim.

Obecna cerkiew została zaprojektowana i wzniesiona w latach 1885-1890. Budowa sfinansowana została z funduszy państwowych. Za budowę odpowiadali Gabriel Arbuzow i Konstanty Drozdowski. W 1890 r. została poświęcona.

Świątynia funkcjonowała nieprzerwanie, nawet w trakcie I wojny światowej. Po wojnie, po odzyskaniu niepodległości, w 1919 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

uwzględniło tomaszowską cerkiew w wykazie prawosławnych obiektów sakralnych przewidywanych do otwarcia. W 1923 była to jedna z dwunastu czynnych świątyń tego wyznania w powiecie tomaszowskim.

W trakcie II wojny światowej świątynia dalej była czynna. Dopiero w ramach Akcji „Wisła” (wywózki Ukraińców wyznania prawosławnego) została zamknięta i zamieniona na magazyn spółdzielczy. Świątynię przywrócono do użytku dopiero na początku lat 80-tych XX w. W latach 1983-1985 wykonano jej generalny remont. Ponownie obiekt remontowano na początku XXI w. Świątynia funkcjonuje po dziś dzień.

Świątynia ma charakter eklektyczny łączący elementy późno-klasycystyczne z urzędowym stylem bizantyjsko-rosyjskim. Cerkiew jest budowlą centralną, krzyżowo-kopułową, dziewięciopolową. Budynek wieńczy pięć ośmiobocznych latarni zlokalizowanych nad polami między ramionami, zamkniętymi dachami namiotowymi. Pomieszczenie ołtarzowe zamyka półkolista absyda. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

„STYL NARODOWY”

Początek XX w. cechuje się w polskiej sztuce poszukiwaniem tzw. „stylu narodowego”, będącego swoistym wyrazem tożsamości narodu oraz podkreśleniem polskiego dorobku kulturowego. Styl ten, w wielu odsłonach, charakteryzował się czerpaniem inspiracji z kultury ludowej oraz nawiązaniem do minionych okresów w sztuce.

Kilkuniekowy okres budownictwa nie wykreował typowego dla miasta Tomaszów Lubelski typu domu mieszczańskiego. Dopiero w okresie międzywojennym pojawiły się domy drewniane i murowane, naśladujące styl narodowy. Na działkach wzdłuż ulic wylotowych stanęły drewniane dworki z gankami na osi, przykryte ciężkimi dachami gontowymi – czterospadowymi, naczółkowymi i dwuspadowymi. Murowane wille i gmachy użyteczności publicznej reprezentowały różne typy architektury, zawsze o dużych walorach architektonicznych.

Kamienica (ul. Lwowska 42)

Budynek powstał w 1914 r. Na reprezentacyjny charakter obiektu miała wpływ jego dwukondygnacyjna bryła o symetrycznej fasadzie, wyraźnym ryzalitem środkowym, bogato zdobiona detalem nawiązującym do form barokowych. Przed II wojną światową mieściła się w nim apteka (tzw. „Stara”). Jej właścicielem był Emil Franke (więziony w czasie wojny przez Niemców). Po 1945 r. apteka została upaństwowiona, zaś po 1991 r. sprywatyzowana. Do dnia dzisiejszego w budynku funkcjonuje apteka. Budynek po generalnym remoncie. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Dom (willa) dra Cybulskiego (obecnie stacja SANEPID - ul. Lwowska 51)

Dom wybudowany został w latach 1930 – 1934 przez dra Stefana Cybulskiego (lekarza ze szpitala w Tomaszowie). Po wojnie w budynku mieścił się Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa. Kilka lat później budynek został przeznaczony na potrzeby Pogotowia Ratunkowego i oddziału Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Tomaszowie Lubelskim. Pomimo licznych przebudów wnętrza obiektu, jego zewnętrzny wygląd nawiązujący do rozwiązań secesyjnych, nie uległ zmianie (na przełomie lat 70-tych i 80-tych XX w. budynek został poddany generalnemu remontowi). Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Dawny dom Wydziału Powiatowego Sejmiku Tomaszowskiego (ul. Lwowska 53)

W latach 20-tych XX w. rozwijający się powiat tomaszowski potrzebował nowej, reprezentacyjnej siedziby. W efekcie potrzeby w latach 1925-1926 wzniesiono duży, murowany budynek mający pełnić funkcję merostwa miasta Tomaszowa. Budynek pod koniec lat 40-tych był remontowany – w ramach prac przeprowadzono remont elewacji budynku oraz przebudowę wnętrza, które zostało dostosowane do potrzeb nowego użytkownika – banku. I tak od 1950 r. w obiekcie mieścił się Narodowy Bank Polski, zaś od 1 stycznia 1989 r. Bank Depozytowo-Kredytowy. Obecnie w budynku znajduje się Urząd Stanu Cywilnego i Wydział Oświaty, Kultury, Sportu i Spraw Obywatelskich.

Okazały budynek zdobią elewacje zaprojektowane o cechach klasycystycznych. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Dom Związku Ziemian (ul. Lwowska 55)

Budynek wybudowany został w 1930 r. dla potrzeb Związku Ziemian w Tomaszowie. Po 1945 r. przeznaczony został dla potrzeb Sądu Rejonowego, który znajduje się w nim do dziś. Od 1945 r. budynek był wielokrotnie remontowany. Remonty te polegały głównie na przebudowie jego wnętrza, bez zmiany wystroju elewacji budynku. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Kamienica (ul. Lwowska 64)

Budynek wzniesiony w latach 30-tych XX w. W latach 1944-1956 obiekt przeznaczony został na więzienie Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, zwane „Smoczą Jamą”. Dwukondygnacyjny, kryty niskim dachem trójspadowym budynek posiada dekorowane elewacje wschodnią (od strony ulicy) i północną (od przejazdu). Budynek zdobią dekoracje o cechach klasycystycznych. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Dom (ul. Lwowska 82)

Dom wzniesiony został w latach 20-tych XX w. Obecnie w obiekcie funkcjonuje Regionalne Centrum Krwiodawstwa i Krwiolecznictwa. Dom nawiązuje do stylu dworskiego. Charakterystycznymi elementami budynku jest kolumnowy portyk i czterospadowy, wysoki dach łamany. Obiekt zachowany jest w średnim stanie.

ARCHITEKTURA PUBLICZNA

W okresie dwudziestolecia międzywojennego wzrosła ilość realizacji budowlanych związanych z budową obiektów administracji publicznej, szkolnictwa oraz zapewniających bezpieczeństwo publiczne (szpitale, straże ogniowe, komendy policji itd.).

Dawna Straż Pożarna, ob. Szkoła Muzyczna (ul. Rynek 5)

Obiekt wzniesiono w latach 20-tych XX wieku (w 1923 r. rozebrano starą remizę, zaś nową zaczęto budować w 1927 r.). Dwukondygnacyjny budynek z wysoką strażnicą zlokalizowany został w miejscu parterowej remizy z 1907 r. W latach 1953-1954 obiekt został rozbudowany czynem społecznym - dobudowano część socjalną i biurową dla pracowników (lewe skrzydło). Od 1984 r. w budynku działa Państwowa Szkoła Muzyczna I stopnia im. Andrzeja Cwojdzińskiego w Tomaszowie Lubelskim. Budynek wyróżnia się swoimi gabarytami, a także majestatyczną wieżą stanowiącą dominantę widokową rynku. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Zespół Szkół nr 1 im. Bartosza Głowackiego (ul. S. Wyspiańskiego 8)

Zespół obiektów szkolnych (gmach szkoły, internat, dom nauczyciela) wzniesione zostały w latach 20-tych XX w. Szkołę wybudowano dzięki pozyskanym funduszom państwowym oraz ofiarności społeczeństwa. W latach 1920-22 zebrano na budowę 180 milionów marek polskich. Dnia 6 września 1922 r., a zatem niespełna dwa i pół roku po powołaniu Komitetu Budowy Szkoły, odbyła się uroczystość wmurowania aktu erekcyjnego pod budynek główny, internat i dwa budynki mieszkalne. W sierpniu 1929 r. nastąpiła przeprowadzka, a 3 września rozpoczął się rok szkolny w nowych pomieszczeniach. Gmach szkoły zyskał klasycystyczny wystrój. Pośrodku fasady znalazł się potężny ryzalit zwieńczony wysokim naczółkiem z płaskorzeźbionym orłem nawiązującym do godła Polski. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

Budynek Szkoły, ob. Zespół Szkół nr 2 (ul. Żwirki i Wigury 3)

Budynek szkoły podstawowej wzniesiony został w latach 1922-1925 i oddany do użytku 22 września 1925 r. Po wojnie działało tu Liceum Ogólnokształcące nr 2. Obecnie budynek wykorzystuje Zespół Szkół Nr 2 im. Gen. Władysława Sikorskiego. Dwukondygnacyjny budynek posiada stonowany, ograniczający się do ryzalitu środkowego, wystrój elewacji. Obiekt zachowany jest w dobrym stanie.

ARCHITEKTURA DREWNIANA

W mieście do okresu II wojny światowej dominowała architektura drewniana, często nawiązująca do stylu dworskiego. Z drewnianej zabudowy mieszkalnej pozostało w Tomaszowie Lubelskim niewiele domów, z których dwa są szczególnie rozpoznawalne.

„Herbaciarnia” – dom drewniany z 1895 roku na Rynku

Drewniany dom wzniesiony został w I połowie lat 90-tych XIX w. Jego poświęcenie odbyło się w dniu koronacji Mikołaja I (18 maja 1895 r.). Główną ideą budowy tego obiektu było jego przeznaczenie na herbaciarnię Kuratorium Trzeźwości Ludowej. W okresie międzywojennym obiekt pełnił funkcję domu teatralnego – była tu sala ze sceną i dekoracjami, zarówno dla sceny amatorskiej, jak dla teatrów przyjezdnych. Inną funkcją budynku była poczekalnia autobusowa. Obiekt zachowany jest w średnim stanie.

Dawna Karczma, ob. obiekt nieużytkowany (ul. Lwowska 69a)

Budynek wzniesiony w XVII/XVIII w. jako karczma z zajazdem. W 1925 r. przebudowany na dom mieszkalny. Budynek drewniany w konstrukcji zrębowej, wzniesiony został na kamiennej podmurówce i otynkowany. Obiekt nawiązuje do stylu dworkowego, z gankiem na osi i czterospadowym, stromym dachem. Obiekt zachowany jest w złym stanie.

4. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

4.1. ZABYTKI NIERUCHOME

l.p.	ulica/określenie	nr	obiekt	datowanie	nr rejestru zabytków	data wpisu	stan zachowania
1	-	-	Układ urbanistyczny Tomaszowa Lubelskiego, wraz z pozostałościami obronnych wałów miejskich	ok. 1600 r.	A/246	21.02.1967 r.	
2	Lwowska	-	Grobowiec rodzinny Bujalskich i Bohlenów, na cmentarzu parafialnym	1885 r.	A/879	31.10.1996 r.	dobry
3	Królewska	1	Kościół parafialny rzymsko-katolicki pw. Zwiastowania NMP wraz z wyposażeniem wnętrza; Cmentarz przykościelny wraz z drzewostanem; Dzwonnica	1727 r. – kościół, dzwonnica - XVIII w.	A/156	21.01.1967 r.	dobry
4	29. Listopada	-	Cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja z wyposażeniem wnętrza, zadrzewienie w gran. cmentarza cerkiewnego	1889 r.	A/1311	24.08.1979 r.	dobry
5	Lwowska	51 53 55	Zespół domów, wraz z częścią parcel i drzewostanem: Dom dra Cybulskiego Dom Wydziału Powiatowego Sejmiku Dom Związku Ziemian	1930– 1934 r./ 1925-1926 r./ 1930 r.	A/1309	25.05.1978 r.	dobry
6	Rynek	15	Dom zw. „herbaciarnią”	90-te XIX w.	A/1465	08.04.1983 r.	średni
7	Żwirki i Wigury	1	Dawna Szkoła Podstawowa, wraz z drzewostanem i otoczeniem, w gran. działki	1923-1925 r.	A/1506	16.02.1986 r.	dobry

4.2. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Na terenie Miasta Tomaszów Lubelski nie występują zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków.

4.3. ZABYTKI RUCHOME

Z terenu miasta Tomaszów Lubelski objęte ochroną konserwatorską są obiekty sakralne stanowiące wyposażenie tomaszowskich świątyń. Są to obiekty stanowiące wyposażenie kościoła parafialnego pw. Zwiastowania NMP, Cerkwi prawosławnej pw. Mikołaja Cudotwórcy oraz elementy wyposażania kościoła parafialnego pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa. Ze względów bezpieczeństwa unika się publikowania szczegółowej listy obiektów objętych ochroną konserwatorską.

4.4. GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI

Gminna ewidencja zabytków miasta Tomaszów Lubelski została opracowana w 2019 r. Została przyjęta Zarządzeniem nr 62/2019 Burmistrza Miasta Tomaszów Lubelski z dnia 10.05.2019 r. W ewidencji ujęto 50 obiektów nieruchomości oraz 25 stanowisk archeologicznych.

Zabytki nieruchome

ANEKS nr 1. str. 96

Zabytki archeologiczne

ANEKS nr 2. str. 100

5. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Rozpoznanie mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego Miasta Tomaszów Lubelski przeprowadzono w oparciu o analizę SWOT.

Mocne strony:

- Bogaty i zróżnicowany regionalny krajobraz kulturowy,
- Czytelny historyczny układ przestrzenny wzbogacony o obiekty zabytkowe,
- Dość duża ilość wartościowych obiektów architektonicznych i budowlanych,
- Zachowane przykłady drewnianej architektury,
- Opracowana gminna ewidencja zabytków,
- Opracowywany *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2021-2026*, zawierające zapisy związane z rewitalizacją m.in. obszaru Rynku,
- Wielokulturowe dziedzictwo trzech wyznań: katolicyzmu, prawosławia i judaizmu,
- Zachowane zabytki będące świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości,
- Korzystne warunki rozwoju turystyki oparte na dużym potencjale naturalnym i kulturowym,
- Obecność szlaku komunikacyjnego o dużym znaczeniu turystycznym (droga krajowa nr 17 – połączenie Warszawy z Lubelszczyzną i dalej z drogą do Lwowa),
- Położenie na terenie o wysokich walorach przyrodniczych otaczających terenów - Roztocze Środkowe,
- Uchwalone i sukcesywnie sporządzane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego,
- Silne dążenia w stronę renowacji infrastruktury kultury,
- Utrzymanie w dobrym stanie obiektów sakralnych,
- Stopniowy wzrost świadomości dotyczącej historii regionu, tradycji oraz wartości dziedzictwa kulturowego wśród lokalnej społeczności, bogata tradycja i przywiązanie mieszkańców do ziemi, silna tożsamość,
- Funkcjonowanie instytucji wspierających upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie Miasta (Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim, Tomaszowski Dom Kultury, Biblioteki itd.),
- Duże zaangażowanie samorządu w rozwój miasta,
- Duży potencjał organizacji pozarządowych działających na terenie miasta,
- Działalność lokalnych, miejskich i powiatowych organizacji pozarządowych związanych z rozpowszechnianiem wiedzy na temat lokalnego dziedzictwa.

Słabe strony:

- Nieuregulowanie kwestii związanej z reklamami w części historycznej miasta i na obiektach zabytkowych spowodowana brakiem Uchwały krajobrazowej pozwalającej uporządkować kwestię formy, kolorystyki, czy wielkości obiektów małej architektury, tablic reklamowych, urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń,
- Niski poziom estetyki miasta - nielegalne reklamy i szyldy, nieład przestrzenny,
- Nadmierny ruch samochodowy w centrum miasta,
- Niewykorzystywanie potencjału związanego z wielokulturową tradycją miejską,
- Niezadowalająca popularyzacja wiedzy o wartościach chronionych obiektów,
- Całkowite wyburzenia lub znaczne przekształcenie cennych elementów układu urbanistycznego i zabudowy miejskiej,
- Słabo rozwinięta baza noclegowo-gastronomiczna,
- Słabe wykorzystanie potencjału zabytków,
- Problemy finansowe mieszkańców, przekładające się w niektórych przypadkach na pogarszający się stan zachowania obiektów zabytkowych,
- Samowole budowlane oraz niewłaściwie prowadzone remonty obiektów zabytkowych powodujące utratę walorów zabytkowych,
- Niedostateczne oznaczenie miejsc i obszarów atrakcyjnych turystycznie,
- Pozostawienie obiektów zabytkowych w stanie nieużytkowanym, powodującym ich degradację,
- Położenie przygraniczne (szczególnie w czasie napiętej sytuacji geopolitycznej),
- Niepełne poznanie i uwypuklenie historii z okresu II wojny światowej,
- Zjawisko niewłaściwej termomodernizacji obiektów historycznych,
- Niewłaściwa wymiana stolarki okiennej na stolarkę PCV, dysharmonizującą w obiektach historycznych (m.in. kamienice historyczne na Rynku, ul. Lwowska 42),
- Przekształcenia w obrębie historycznego układu urbanistycznego,
- Niewystarczające nakłady na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami,
- Brak środków na prowadzenie dokładnych badań architektonicznych, historycznych i archeologicznych,
- Niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytej opieki nad zabytkami,
- Słaba ekspozycja najważniejszych obiektów zabytkowych gminy.

Szanse i możliwości rozwoju:

- Rewitalizacja obszarów zdegradowanych,

- Uporządkowanie form reklam w obrębie obiektów i układu historycznego,
- Sukcesywne prowadzenie prac przy obiektach zabytkowych w celu zachowania oraz podnoszenia ich atrakcyjności turystycznej,
- Pozyskanie społecznej akceptacji zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz wypracowanie zasad łączenia interesów obywateli zamieszkujących i działających na terenie miasta z zasadami i potrzebami ochrony dziedzictwa,
- Nawiązanie w nowym budownictwie do lokalnych tradycji budowlanych, wykorzystanie nowych wzorców jednorodzinnej zabudowy, kontynuujących najlepsze tradycje budownictwa wiejskiego i miejskiego,
- Wykorzystanie bogatych zasobów przyrodniczych Roztocza,
- Uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony środowiska kulturowego i naturalnego w lokalnych dokumentach o znaczeniu strategicznym,
- Transgraniczna integracja systemów szlaków turystycznych,
- Dziedzictwo kulturalne podstawą do rozwoju turystyki,
- Wzrost aktywności i znaczenia inicjatyw społecznych w tym wolontariatu oraz organizacji pozarządowych,
- Możliwość pozyskania środków na finansowanie działań rewitalizacyjnych oraz prac konserwatorskich z różnych źródeł zewnętrznych,
- Rezerwacja w budżecie miejskim środków przeznaczanych na ochronę zabytków,
- Rozwój istniejących produktów i tworzenie nowych projektów w oparciu o istniejące, bogate zasoby,
- Wzrastająca atrakcyjność turystyczna regionu,
- Rozbudowa istniejących oraz tworzenie nowych tras i szlaków turystycznych w powiązaniu z istniejącymi obiektami i obszarami o dużych wartościach historycznych i kulturowych,
- Poprawa dostępności informacji o atrakcjach turystycznych miasta,
- Kontynuowanie obecnych i tworzenie nowych okolicznościowych przedsięwzięć, imprez promujących dziedzictwo kulturowe,
- Kształtowanie wrażliwości na kulturę oraz edukacja regionalna dzieci i młodzieży,
- Organizowanie konkursów, zakresem obejmujących dziedzictwo kulturowe regionu,
- Nawiązywanie współpracy z sąsiednimi gminami,
- Wykorzystanie metod aktywnego marketingu do rozpoznania rynku turystycznego w celu wejścia na ten rynek,
- Rosnące potrzeby mieszkańców okolicznych, dużych ośrodków miejskich dotyczące nieodległych miejsc wypoczynku i aktywnej rekreacji,

- Edukacja obecnych i przyszłych użytkowników w zakresie bieżącej pielęgnacji obiektów zabytkowych,
- Stworzenie atrakcyjnej bazy danych o dziedzictwie kulturowym miasta,
- Współpraca z organizacjami turystycznymi i innymi.
- Coraz większa świadomość społeczna w zakresie oddziaływania pomiędzy posiadanym dziedzictwem kulturowym a rozwojem gospodarczym.

Zagrożenia i bariery:

- Degradacja przestrzeni publicznej poprzez jej komercjalizację,
- Niekontrolowana suburbanizacja powodująca zatarcie się granic pomiędzy miastem a wsią,
- Prowadzenie remontów niezgodnie z wymogami konserwatorskimi,
- Degradacja obiektów zabytkowych spowodowana niewłaściwym użytkowaniem, prowadzeniem prac bez konsultacji z urzędem ochrony zabytków, bądź brakiem użytkownika,
- Kryzys gospodarczy i związane z nim ograniczenie inwestycji,
- Niewystarczające środki budżetowe,
- Emigracja młodego, wykształconego pokolenia,
- Narastająca konkurencja na regionalnym rynku turystycznym,
- Działalność inwestycyjna w bliskim sąsiedztwie obiektów zabytkowych,
- Negatywne nastawienie części właścicieli do ochrony zabytków, postrzeganej nie jako szansa na zachowanie wspólnego dziedzictwa, a źródło represji i ograniczeń,
- Niewystarczające poczucie świadomości wartości tradycji i dziedzictwa obecnego w regionie.
- Ryzyko związane z przekształcaniem się miasta w „ostatnie miasto przed granicą” jako miejsce na wymianę walut i zakupy” i utrwaleniem tego wizerunku.

6. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE, PRIORYTETY I KIERUNKI DZIAŁAŃ GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Strategicznym celem Programu opieki nad zabytkami miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023-2026 jest zachowanie dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie miasta, które służyć powinno budowaniu i utrwalaniu poczucia tożsamości lokalnej społeczności, utrzymaniu ładu przestrzennego, rozwojowi turystyki oraz rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Aby go osiągnąć należy podjąć działania priorytetowe, zapoczątkowując proces realizowany przez wiele lat, w konsekwencji których zabytki będą otaczane coraz lepszą opieką. W miarę postępów, działania winny być poddawane systematycznej weryfikacji, co pozwoli na realne dopasowanie do aktualnych możliwości finansowych i potrzeb właścicieli.

Urząd Miasta Tomaszów Lubelski ze względu na ustawowy obowiązek ochrony wartości społecznie istotnych, posiada instrumenty prawne umożliwiające budowanie i ugruntowanie świadomości społecznej względem ochrony i opieki nad lokalnym dziedzictwem kulturowym.

Ponadto poprzez prowadzone działania samorząd ma możliwość wskazywania kierunków rozwoju w stosunku do podmiotów prywatnych posiadających obiekty zabytkowe i kreowania polityki promocyjnej budującej wizerunek oraz prestiż miasta Tomaszów Lubelski jako miejsca atrakcyjnego turystycznie, nasyconego bogactwem zachowanych elementów kulturowych, o indywidualnym i unikatowym charakterze. Wobec powyższego objęcie – ze strony Urzędu Miasta Tomaszów Lubelski – należyłą opieką zabytków stanowi jeden z istotnych aspektów działalności lokalnego samorządu.

Powyższą politykę określa kolejna edycja Gminnego programu opieki nad zabytkami dla miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023-2026, dla realizacji którego priorytetowe jest osiągnięcie celów określonych w art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami.

Na potrzeby aktualnego Programu określone zostały trzy podstawowe priorytety, które poprzez wytyczone w ich ramach kierunki działań oraz wskazane do realizacji zadania, w całości wypełniają ustawowe cele dla opracowywania gminnych programów opieki nad zabytkami.

- **Priorytet I.**

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego miasta Tomaszów Lubelski

- Priorytet II.

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Priorytet III.

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja, służące budowaniu tożsamości

Priorytet I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego miasta Tomaszów Lubelski		
Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	▪ Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów, ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń ▪ Prowadzenie w pierwszej kolejności prac zabezpieczających i powstrzymujących proces destrukcji, remontowanie zgodnie z wymogami konserwatorskimi, preferowanie działań zabezpieczających autentyczną substancję zabytkową ▪ Bieżące utrzymanie obiektów historycznych, stanowiących własność miasta we właściwym stanie technicznym i estetycznym ▪ Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy ▪ Rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni (w tym gminnych parków, cmentarzy, obszarów nieczynnych cmentarzy) ▪ W miarę posiadanych środków, dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach niebędących	2023-2026

	własnością gminy w postaci stosownej uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych ▪ Reagowanie samorządu na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków, w konsekwencji prowadzące do uszkodzeń i zniszczeń ▪ Przy sprzedaży przez gminę obiektów zabytkowych preferowanie inwestorów zobowiązujących się do właściwego zagospodarowania obiektów nieużytkowanych ▪ W przygotowywanym dokumencie Gminnego Program Rewitalizacji Miasta Tomaszów Lubelski na lata 2021-2026, uwzględnienie zachowania i poszanowania substancji zabytkowej.	
Podjęmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków na potrzeby społeczne, turystyczne i edukacyjne	▪ Przygotowanie uchwały określającej zasady w zakresie umieszczania szyldów i reklam na obiektach zabytkowych oraz w ich sąsiedztwie i konsekwentne ich wdrażanie ▪ Wykorzystanie potencjału architektury zabytkowej i terenów zielonych do utworzenia sakralnej i kulturowej oferty turystycznej ▪ Prowadzenie bieżących prac porządkowych przy zabytkowych zespołach zieleni: gminnych parkach, cmentarzach, obszarach nieczynnych cmentarzy ▪ Próbę przywrócenia, fragmentarycznie, (w nawiązaniu do historycznych) nawierzchni ulic i ciągów pieszych w obrębie historycznego układu urbanistycznego miasta ▪ Lepsza identyfikacja zabytków i oznakowanie cennych założeń historycznych ▪ Poszerzenie listy eksponowanych najcenniejszych obiektów o wartości historycznej, poprzez np. wykonanie iluminacji i ich podświetlenie	2023-2026
Podjęmowanie	▪ Organizacja pokazów, warsztatów i imprez	2023-2026

działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami	kulturalnych związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego ▪ Prowadzenie działań o charakterze wystawienniczym ▪ Wspieranie rozwoju muzeów regionalnych, skansenów, izb pamięci itp.	
---	---	--

Priorytet II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego	▪ Sukcesywne opracowywanie i wdrażanie zapisów programów rewitalizacji, studiów widokowo-krajobrazowych, studiów historyczno-urbanistycznych, katalogów typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego w realizacji zagospodarowania przestrzennego gminy (w tym w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego) ▪ Konsekwentne egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji) ▪ Staranne planowanie przestrzenne respektujące wartości historycznych układów ulic Tomaszowa Lubelskiego ▪ Nawiązanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów oraz konsekwentnego egzekwowania praw w tym zakresie poprzez np. zainicjowanie opracowania z innymi gminami regionu (z wykorzystaniem wsparcia specjalistów, Narodowego Instytutu Dziedzictwa oddział terenowy w Lublinie oraz we współpracy z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków) wzornika i katalogu tradycyjnego budownictwa obejmującego również detal architektoniczny jako instrumentu pomocniczego dla	2023-2026

	lokalnych architektów i inżynierów w projektowaniu nowej zabudowy nawiązującej do lokalnych tradycji ▪ Ochrona panoram oraz przedpoli widokowych miasta	
Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy	▪ Aktualizacja gminnej ewidencji zabytków	2023-2026
Intensyfikacja ochrony i opieki nad zabytkami gminy	▪ Rozwinięcie w mieście systemu monitorowania ochrony i opieki nad zabytkami, poprzez m. in. ustalenie i opisanie procesu oraz powołanie zespołów na rzecz budowania i koordynowania współpracy pomiędzy samorządem terytorialnym, właścicielami, partnerami lokalnymi z organizacji pozarządowych, gospodarczych i przedstawicielami mieszkańców ▪ Wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych m. in. poprzez monitorowanie stanu dziedzictwa i jego zagrożeń wykorzystując do tego celu: m.in. straż, jednostki organizacyjne miasta, a także udzielanie wsparcia finansowego (w miarę posiadanych środków) montażu instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom w obiektach wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków ▪ Coroczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.	

Priorytet III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości		
Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
Szeroki dostęp do	▪ Aktualizacja i poszerzanie informacji o zabytkach	2023-2026

informacji o dziedzictwie kulturowym miasta	gminy na stronie internetowej gminy ▪ Utworzenie gminnego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego ▪ Opracowanie mapy zabytków gminy, jako atrakcyjnej graficznie formy promocji ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego ▪ Publikacja materiałów i wspieranie wydawnictw dotyczących dziedzictwa kulturowego Gminy (zabytków, miejsc pamięci, walorów przyrodniczo-krajobrazowych oraz historii miejscowości leżących na terenie Gminy) w formie np. broszur, ulotek, filmów, folderów ▪ Opracowanie procesu mającego za cel zbadanie i uwypuklenie historii związanej z II wojną światową i dziedzictwem żydowskim.	
Edukacja społeczna i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym i jego ochronie	▪ Współorganizacja oraz wsparcie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, a także udział w nich pracowników Urzędu Miasta zaangażowanych w sferę ochrony dziedzictwa kulturowego ▪ Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych ▪ Wspieranie inicjatyw indywidualnych i społecznych związanych z opieką nad dziedzictwem niematerialnym miasta (tj. zwyczaje, tradycje, obrzędy, itp.) oraz ich gromadzenie, opracowanie, udostępnianie i upowszechnianie, np. poprzez monografie, wydawnictwa, publikacje poświęcone dziedzictwu kulturowemu miasta i regionu ▪ Utrwalenie w świadomości społecznej, zwłaszcza wśród młodego pokolenia, tzw. tradycji miejsca, lokalizacji nieistniejących obiektów o dużym znaczeniu dla historii regionu związanych m.in. z dziedzictwem sakralnym regionu, ważnymi wydarzeniami historycznymi, wybitnymi postaciami związanymi z	2023-2026

	regionem itp., poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji ▪ Używanie i stosowanie (także w stosunku do nowopowstających zespołów zabudowy) historycznych nazw miejscowości – przysiółków, historycznych nazw ulic itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie, promujących lokalną historię i lokalne tradycje ▪ Oznakowanie obiektów zabytkowych i mających wartość historyczną tablicami informacyjnymi ▪ Publikacja zaktualizowanych materiałów w formie broszur, ulotek, filmów, folderów, informacji na stronie internetowej ▪ Upamiętnianie i utrwalanie w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp., poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji ▪ Włączenie edukacji o zabytkach, opiece nad nimi i tradycjach regionu do programów nauczania i innych form pracy z uczniem (konkursy, imprezy) ▪ Udostępnianie informatora o zabytkach i obiektach posiadających wartość historyczną, położonych na terenie gminy turystom ▪ Czerpanie z doświadczeń i wiedzy mieszkańców celem promocji regionu i wsparcia dziedzictwa kulturowego ▪ Wsparcie w udostępnianiu obiektów historycznych dla celów turystycznych i promocyjnych	
Specjalistyczne rozpoznanie	▪ Prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków (z	2023-2026

badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym	zastosowaniem komputerowej bazy danych) ▪ Wykonywanie prac studialnych (studia historyczno-ruralistyczne, studia krajobrazowe, badania historyczno-architektoniczne, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego) ▪ Prowadzenie i wspieranie działań dokumentujących dziedzictwo kulturowe gminy (w tym: badania archeologiczne, kwerendy w archiwach) ▪ Poszerzanie informacji o kulturze regionu	
Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej	▪ Utworzenie i modernizacja elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej ▪ Współpraca z organizacjami turystycznymi oraz instytucjami związanymi z opieką i promocją dziedzictwa kulturowego w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze miasta ▪ Współpraca z organizacjami turystycznymi w zakresie ustalenia potrzeb rozwoju bazy turystycznej i propagowania walorów miasta oraz rozwinięcia informacji turystycznej, zarówno wśród mieszkańców, jak i turystów	2023-2026
Wykorzystanie zasobu zabytków dla rozwoju Gminy	▪ Przeciwdziałanie niedostatecznej roli dziedzictwa kulturowego w lokalnej polityce, w tym budowaniu tożsamości i więzi społecznych, rozwoju gospodarczego opartego na innowacyjności oraz przedsiębiorczości lokalnej i wykorzystującego różnorodność kulturową jako czynnik konkurencyjności ▪ Wspieranie i promocja partnerstwa publiczno-prywatnego służącego funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej	

	▪ Prowadzenie aktywnego marketingu dziedzictwa kulturowego, m.in. we współpracy z NGO i przy wykorzystaniu programów grantowych Gminy	
--	---	--

7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawowa realizacja Programu odbywać się będzie poprzez:

- A.** Ścisłą współpracę władz samorządowych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, Narodowym Instytutem Dziedzictwa oraz właścicielami i użytkownikami obiektów

zabytkowych, parafią, organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi

B. Działania własne władz samorządowych

1. Prawne – problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze samorządowe przy uchwalaniu przepisów prawa miejscowego
2. Finansowe – stosowanie systemu dotacji i ulg finansowych, nagród czy zachęt dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych
3. Programowe – realizacja projektów i programów regionalnych

C. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej i innych funduszy zewnętrznych.

Realizację Programu można podzielić na dwa elementy:

1. system zarządzania
2. system monitoringu i ewaluacji.

Oba systemy wdrażania są ze sobą spójne i wzajemnie zależne, co oznacza niemożność realizacji założeń Programu bez któregośkolwiek z tych elementów.

System zarządzania Programem tworzą trzy jednostki. Są to:

- Rada Miasta – uchwała Program oraz przyjmuje sprawozdania w okresach dwuletnich
- Burmistrz Miasta – odpowiada za przygotowanie i nadzoruje realizację Programu
- Urząd Miasta oraz jednostki organizacyjne – odpowiadają za bieżącą realizację zadań Programu.

Można wykorzystać kilka rozwiązań wzmacniających skuteczność powyższego systemu:

- Wzmocnienie kadrowe Urzędu Miasta w zakresie specjalistów skoncentrowanych na profesjonalizacji realizacji zadań Programu.
- Wzmocnienie skoordynowanej współpracy pomiędzy Urzędem Miasta a Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami na terenie miasta wraz z perspektywą długofalową określenia ram porozumienia na mocy art. 96 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Zgodnie z zapisami Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Burmistrz Miasta monitoruje realizację *Gminnego programu opieki nad zabytkami*, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Miasta sprawozdanie z realizacji Programu.

Kolejna edycja (aktualizacja) *Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Tomaszów Lubelski* ma być opracowana po czterech latach od przyjęcia go przez Radę Miasta.

8. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W ramach priorytetu I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego miasta

- Kwota wydatków budżetu miasta na ochronę i opiekę nad zabytkami
- Ilość przeprowadzonych prac porządkowych na cmentarzach i parkach
- Wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych ww. pracom
- Informacje o wprowadzeniu iluminacji zabytkowych obiektów

- Informacje o uregulowaniu kwestii reklam i estetyki szczególnie na terenie historycznego układu urbanistycznego
- Inne

W ramach priorytetu II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Liczba przyjętych bądź zaktualizowanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego uwzględniających zapisy o ochronie dziedzictwa kulturowego
- Liczba obiektów objętych ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków bądź włączenie do gminnej ewidencji zabytków
- Kwota przeznaczona na dotację na montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom
- Informacje o aktualizacji Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych
- Zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi
- Inne

W ramach priorytetu III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości

- Liczba udostępnionych informatorów o zabytkach oraz dane o wprowadzaniu informacji o zabytkach miasta na stronie internetowej oraz o opracowaniu mapy zabytków miasta
- Liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie miasta
- Liczba utworzonych szlaków turystycznych
- Liczba opracowanych, wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników)
- Liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej
- Liczba szkoleń lub liczba pracowników biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego
- Liczba inicjatyw indywidualnych i społecznych wspieranych przez miasto związanych z opieką nad dziedzictwem niematerialnym
- Inne

9. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Ustawowy obowiązek utrzymania zabytku we właściwym stanie, co wiąże się m.in. z prowadzeniem i finansowaniem przy nim prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych spoczywa na jego posiadaczu, który dysponuje tytułem prawnym do zabytku wynikającym z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego, prowadzenie i finansowanie wspomnianych robót jest jej zadaniem własnym. Wszystkie podmioty zobowiązane do finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach mogą ubiegać się o ich dofinansowanie z następujących środków:

9.1. DOTACJE

Sprawy, związane z dofinansowaniem prac przy obiektach zabytkowych, reguluje Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź, posiadaczem zabytku lub posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie. Udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

W przypadku refundacji kosztów prac wniosek powinien być złożony w roku następującym po roku, w trakcie którego zakończono wszystkie prace konserwatorskie i roboty budowlane podlegające dofinansowaniu. Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, określa szczegółowo wykaz prac przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, które mogą zostać objęte dotacją:

- a) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- b) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- c) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- d) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- e) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego,
- f) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- g) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- h) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- i) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- j) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- k) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- l) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,

- m) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- n) uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- o) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- p) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru,
- r) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, udzielonych przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków bądź organ stanowiący miasta, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Udzielane są w celu poprawy stanu zachowania zabytków poprzez ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, konserwację i rewaloryzację zabytków, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Kwalifikują się prace prowadzone przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, realizowane bez udziału środków europejskich. Planowane w roku udzielenia dotacji lub prowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (refundacja). Uprawnionymi wnioskodawcami są jednostki posiadające tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego. Zasady udzielania dotacji: - dofinansowanie może obejmować jedynie nakłady konieczne na prace określone w art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dofinansowanie może być udzielone do wysokości 50 % nakładów koniecznych. W wyjątkowych wypadkach (wyjątkowa wartość historyczna, artystyczna lub naukowa obiektu, wymagane przeprowadzenie złożonych technologicznie robót, stan zachowania zabytku wymaga natychmiastowej interwencji) dofinansowanie może stanowić 100 % wartości robót.

Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego, a w szczególności gminy. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Dotacje wojewódzkie i powiatowe

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (Powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

Dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji - fundusz kościelny

Środki Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na remonty i konserwacje obiektów sakralnych o wartości zabytkowej (art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia celów Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 61 poz. 354). Dotacją mogą być objęte podstawowe prace zabezpieczające obiekt: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie, odgrzybianie, izolacja, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej. W szczególnych przypadkach dotację można przeznaczyć na konserwację ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych oraz stałych elementów wystroju wnętrz (dzwony, ołtarze, polichromie, posadzki).

9.2. PROGRAMY OPERACYJNE MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Program Ochrona zabytków

Program ten stanowi kontynuację finansowania w ubiegłych latach. Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Kluczowe do realizacji programu są zadania zmierzające do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. Dofinansowanie dotyczy zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Do priorytetu nie kwalifikują się projekty realizowane przy udziale środków europejskich. O dotację mogą starać się osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego oraz inne jednostki organizacyjne (samorządowe jednostki kultury, kościoły, związki wyznaniowe, podmioty prowadzące działalność gospodarczą, organizacje pozarządowe). Finansowanie odbywa się w formie udzielenia dotacji lub refundacji w okresie trzech lat od przeprowadzenia prac przy zabytku, przy czym możliwe jest, jednakże tylko w szczególnych przypadkach, uzyskanie całkowitego dofinansowania.

Program Wspieranie działań muzealnych

Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. Premiowane będą projekty kompleksowe, nowatorskie, o wysokich wartościach merytorycznych i umiejętnie wykorzystanych elementach multimedialnych. W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie zadań w zakresie: organizacji czasowych wystaw muzealnych; modernizacji i tworzenia stałych wystaw muzealnych; publikacji katalogów do wystaw muzealnych; konserwacji muzealiów, archiwaliów, starych druków, rękopisów, kartografii, muzykaliów, ikonografii, grafiki artystycznej, dokumentów życia społecznego; a także doposażenia pracowni konserwatorskich. Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

Program Kultura ludowa i tradycyjna

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania. Dotacje przeznaczone są na działania o charakterze edukacyjnym, w tym warsztaty, kursy i seminaria dotyczące szeroko pojętej kultury tradycyjnej, a także działania popularyzujące unikalne i żywe elementy kultur tradycyjnych, zadania artystyczne i użytkowe o charakterze interdyscyplinarnym i międzyśrodowiskowym oraz na prowadzenie szkolenia przez „mistrza” w zakresie różnych dziedzin niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do składania

wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Ochrona zabytków archeologicznych

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących rozpoznanie i dokumentację dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

Program ma dwa cele szczegółowe:

- Pierwszym jest wzmocnienie instrumentów ochrony konserwatorskiej zasobu dziedzictwa archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków poprzez lepsze rozpoznanie, analizę i dokumentację stanowisk archeologicznych z wykorzystaniem nowoczesnych metod badawczych, które dają szansę na weryfikację ustaleń naukowych z ograniczeniem do minimum działań destrukcyjnych
- Drugim celem szczegółowym Programu jest wspieranie działań mających na celu opracowanie i upowszechnienie wyników zakończonych już, często jeszcze w XX w., badań archeologicznych, które nie zostały dotychczas wprowadzone do obiegu naukowego

Szczegółowe cele Programu będą realizowane poprzez dwie kategorie zadań:

- weryfikacja zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, w przypadku których ustalenia co do lokalizacji, zasięgu, chronologii i/lub funkcji nie mają wystarczających podstaw naukowych, zwłaszcza tych nieposiadających własnej formy terenowej
- opracowanie i publikacja książkowa wyników badań archeologicznych, zwłaszcza tych zakończonych przed 2000 r.

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe i państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne i niepubliczne uczelnie akademickie oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla

narodowej tożsamości. Premiowane będą również działania związane z upowszechnianiem wiedzy na temat miejsc, faktów i postaci związanych z walką i męczeństwem.

Promowane jest:

- podkreślenie prestiżu miejsca pamięci/trwałego upamiętnienia
- nadanie lub przywrócenie odpowiedniego wyrazu
- zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów
- zapewnienie jak najlepszej dostępności miejsca/trwałego upamiętnienia
- tworzenie nowych trwałych upamiętnień w miejscach, gdzie ich obecność jest uzasadniona interesem społecznym
- twórcze zastosowanie nowoczesnych metod badań, edukacji i promocji do ochrony dziedzictwa narodowego
- stosowanie rozwiązań prawnych sprzyjających lepszej opiece nad miejscami pamięci/trwałym upamiętnieniami (uwzględnienie miejsca pamięci, jego ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, czy objęcie go inną formą ochrony prawnej)

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego, publiczne i niepubliczne uczelnie, kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, a także podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Groby i cmentarze wojenne w kraju

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

Celem programu jest otoczenie grobów i cmentarzy wojennych w kraju opieką polegającą na:

- prowadzeniu robót budowlanych, prac remontowych, konserwatorskich i restauratorskich
- zabezpieczeniu i utrzymaniu w jak najlepszym stanie
- prowadzeniu badań archeologicznych i prac poszukiwawczych

- prowadzeniu prac związanych z urządzeniem grobu/kwatery/cmentarza wojennego; dokumentowaniu i prowadzeniu badań naukowych
- popularyzowaniu i upowszechnianiu wiedzy

Promowane jest:

- obejmowanie opieką obiektów, których stan zachowania wymaga podjęcia niezwłocznego działania
- opieka nad grobami i cmentarzami wojennymi o wyjątkowej wartości historycznej
- nadanie lub przywrócenie odpowiedniej rangi obiektom grobownictwa wojennego
- wykorzystanie nowoczesnych metod badań, edukacji i promocji
- zaangażowanie w opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi jak największej liczby różnych podmiotów
- stosowanie, w ramach obowiązujących przepisów prawa, rozwiązań sprzyjających lepszej ochronie prawnej grobów i cmentarzy wojennych

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego, publiczne i niepubliczne uczelnie oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Kultura cyfrowa

Celem programu jest udostępnianie i umożliwianie ponownego wykorzystywania zasobów cyfrowych do celów popularyzacyjnych, edukacyjnych i naukowych, uwzględniające opracowanie i digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego.

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, a także podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Infrastruktura domów kultury

Celem programu jest zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów i ośrodków kultury oraz centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury.

Do składania wniosków uprawnione są domy kultury, ośrodki kultury oraz centra kultury i sztuki posiadające status samorządowej instytucji kultury, biblioteki posiadające status samorządowej instytucji kultury, w skład których wchodzi domy kultury, ośrodki kultury lub centra kultury i sztuki oraz jednostki samorządu terytorialnego.

Program Promesa dla Kultury

Celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania funduszy europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu własnego do wybranych projektów realizowanych przy udziale środków europejskich.

Uprawnionymi do otrzymania dotacji są: jednostki samorządu terytorialnego, państwowe i samorządowe instytucje kultury, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe działające w sferze kultury, publiczne szkoły artystyczne, państwowe uczelnie artystyczne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą. Promesa MKiDN może pokryć maksymalnie 80% wkładu krajowego (własnego) wnioskodawcy. W szczególnych przypadkach, Minister Kultury może zdecydować o pokryciu więcej niż 85% wkładu krajowego lub nawet odstąpić od wymogu posiadania tego wkładu.

9.3. ŚRODKI EUROPEJSKIE

Poza podstawowymi źródłami finansowania, jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

Program Operacyjny *Infrastruktura i Środowisko* 2021-2027 - Priorytet VIII „Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury”

W ramach tego priorytetu, możliwa jest ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Realizowane inwestycje będą miały na celu efektywne

wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego w osiąganiu korzyści społecznych i gospodarczych, zarówno w wymiarze krajowym, jak regionalnym i lokalnym. W ramach priorytetu możliwe są działania:

- Działanie 8.1 Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury
- Działanie 8.2 Ochrona zabytków.

Wsparcie będzie dotyczyło prac związanych z renowacją, konserwacją, rewaloryzacją i restauracją obiektów zabytkowych (i ich zespołów), jak również przebudowy i rozbudowy obiektów zabytkowych. Możliwy będzie również m.in. zakup urządzeń chroniących obiekt przed kradzieżą i zniszczeniem, a także zakup wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej.

Możliwe jest również korzystanie ze środków z Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2014-2020 w okresie do wyczerpania środków.

Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2021- 2027

Istnieją trzy typy programów: transgraniczne, transnarodowe i międzyregionalne na lata 2021-2027. Zasadniczą różnicą ww. programów jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia: - obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja służy wzmocnieniu współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży; - duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej; - wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć m.in. kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG) i Norweski Mechanizm Finansowy 2014-2021

Mechanizm Finansowy EOG, obok funduszy strukturalnych, stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone przez trzy kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein, aktywnie wspierają działania między innymi z zakresu kultury. Środki nowej perspektywy - III edycja Mechanizmu Finansowego EOG (2014-2021) uruchomione zostały w 2016 r., a programy będą wdrażane do 2024 r. Program będzie opierać się na dwóch działaniach:

- zarządzanie dziedzictwem kulturowym
 - Celem działania jest poprawa zarządzania dziedzictwem kulturowym poprzez stworzenie odpowiednich warunków do prowadzenia działalności kulturalnej, zarówno w ramach ochrony dziedzictwa kulturowego, jak również w zakresie infrastruktury kulturalnej
 - Poddziałanie 1.1: Restauracja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego. W jego ramach możliwa jest ochrona, konserwacja, i/lub rozbudowa zabytków nieruchomych z ich otoczeniem na potrzeby działalności kulturalnej, a także ochrona zabytkowych ogrodów i parków,
 - Poddziałanie 1.2: Innowacyjne wykorzystanie infrastruktury do prezentacji dziedzictwa kulturowego. W jego ramach możliwa jest budowa, rozbudowa i remont infrastruktury kulturalnej.
- współpraca kulturalna
 - Celem działania jest rozwój współpracy kulturalnej pomiędzy twórcami i uczestnikami życia kulturalnego oraz wzmacnianie stosunków dwustronnych pomiędzy polskimi instytucjami a instytucjami z Norwegii, Islandii i Lichtensteinu.

Dofinansowanie może sięgnąć 85% kosztów kwalifikowanych, w zależności od rodzaju beneficjenta. W związku z tym, że dokumenty programowe i kryteria przyznawania dotacji ulegają drobnym zmianom w każdym roku budżetowym, należy korzystać z aktualnie obowiązujących dokumentów.

10. PODSUMOWANIE

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Tomaszów Lubelski na lata 2023 - 2026 wytycza kierunki polityki władz samorządowych w tak ważnych kwestiach jak ochrona i promocja lokalnych cech kulturowych.

Ważnym elementem Programu jest rozwój i promocja walorów turystycznych miasta, z wykorzystaniem w tym celu obiektów zabytkowych, bogactwa przyrody oraz regionalnej tradycji.

Zakłada się, że cele nakreślone w *Programie Opieki nad Zabytkami* będą osiągnięte w wyniku szerokiej współpracy władz miejskich z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu, jednostkami samorządu terytorialnego oraz organizacjami i związkami, których działania obejmują ochronę walorów kulturowych i krajobrazowych.

Program podkreśla rolę całej społeczności lokalnej – właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, jednostek organizacyjnych miasta, władz samorządowych oraz wszystkich mieszkańców w zachowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

Kolejna edycja (aktualizacja) *Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Tomaszów Lubelski* powinna zostać opracowana po czterech latach od przyjęcia go przez Radę Miasta Tomaszów Lubelski.

11.ANEKSY

11.1. ANEKS NR 1 GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI - ZABYTEKI NIERUCHOME

lp.	ulica	nr	zespół	obiekt	datowanie	forma ochrony
1				układ urbanistyczny wraz z pozostałościami obronnych wałów	2 połowa XVI w.	A 246 z dnia 21.02.1967 r.
2	29 listopada			Kapliczka	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków

3	Aleja Grunwaldzka			Pomnik Tadeusza Kościuszki	1921 r.	Gminna ewidencja zabytków
4	Chopina	21, dz. 84		Kapliczka	1909 r.	Gminna ewidencja zabytków
5	Jana Pawła II	23		Dom tzw. Burmistrzówka	1924-1925 r.	Gminna ewidencja zabytków
6	Kopernika			Krzyż kamienny	1886 r.	Gminna ewidencja zabytków
7	Kościuszki	86		Szkoła podstawowa nr 2 daw. Koszary kozackie	ok. 1865 r.	Gminna ewidencja zabytków
8	Królewska	1	Zespół kościoła parafialnego p.w. Zwiastowania NMP	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania NMP z wyposażeniem wnętrza	1727 r.	A 156 z dnia 21.01.1967 r.
9	Królewska	1		Dzwonnica	XVIII w.	A 156 z dnia 21.01.1967 r.
10	Królewska	1		Cmentarz przykościelny z drzewostanem	XVIII w.	A 156 z dnia 21.01.1967 r.
11	Królewska	1		Plebania	1803 r.	Gminna ewidencja zabytków
12	Królewska 29 listopada	22		Wikarówka	1 poł. XIX w.	Gminna ewidencja zabytków
13	Królewska	1		Brama ogrodzeniu kościoła	XVIII/XIX w.	Gminna ewidencja zabytków
14	Królewska	1		Pręgierz	1 poł. XVII w.	Gminna ewidencja zabytków
15	Królewska	1		Rzeźba anioła	poł. XVIII w.	Gminna ewidencja zabytków
16	Lwowska	6		Kamienica	lata 30 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
17	Lwowska	18		Kamienica	1933 r.	Gminna ewidencja zabytków
18	Lwowska	20		Kamienica	1926 r.	Gminna ewidencja zabytków
19	Lwowska	42		Kamienica daw. Apteka Frankiego	1914 r.	Gminna ewidencja zabytków
20	Lwowska	51	Zespół domów	Dom doktora Cybulskiego,	1930-1934 r.	A 1309 z dnia 29.05.1979 r.

				obecnie sanepid		
21	Lwowska	53		Dom wydziału powiatowego Sejmiku	1925-1926 r.	A 1309 z dnia 29.05.1979 r.
22	Lwowska	55		Dom związku ziemian, ob. Sąd Rejonowy	1930 r.	A 1309 z dnia 29.05.1979 r.
23	Lwowska	64		Kamienica	lata 30 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
24	Lwowska	69a		Dawna Karczma, obecnie obiekt nieużytkowany	XVII/XVIII w.	Gminna ewidencja zabytków
25	Lwowska	82		Dom	lata 20 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
26	Lwowska	52		Kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	1935-1949 r.	Gminna ewidencja zabytków
27	Lwowska			Cmentarz stary	XVIII/XIX w.	Gminna ewidencja zabytków
28	Lwowska	Cmentarz parafialny		Grobowiec Rodziny Bujalskich i Bohlenów	1885 r.	A 879 z dnia 31.10.1996 r.
29	Lwowska			Park miejski im. Augusta Krzyżanowskiego	1930-1931	Gminna ewidencja zabytków
30	Lwowska/Kopernika			Dawny cmentarz grzebalny	2 ćw. XVII w.	Gminna ewidencja zabytków
31	Lwowska/Kopernika			Figura Św. Tekli	1782 r.	Gminna ewidencja zabytków
32	Rynek	3		Kamienica	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków
33	Rynek	5		Budynek straży ob. Szkoła muzyczna	lata 20 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
34	Rynek	13	Zespół Cerkwii prawosławnej p.w. Mikołaja św.	Cerkiew prawosławna p.w. Mikołaja Cudotwórcy z wyposażeniem wnętrza	1889 r.	A 1311 z dnia 24.08.1979 r
35	Rynek	13		Zadrzewienie w granicach cmentarza kościelnego	1889 r.	A 1311 z dnia 24.08.1979 r
36	Rynek	13		Figura przy Cerkwii	1905 r.	Gminna ewidencja

						zabytków
37	Rynek	15		Herbaciarnia, dom ludowy	lata 90 XIX w.	A 1465 z dnia 08.04.1983 r
38	Rynek	26		Kamienica	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków
39	Rynek	27		Kamienica	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków
40	Rynek	28		Kamienica	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków
41	Rynek	29		Kamienica	XIX/XX w.	Gminna ewidencja zabytków
42	Rynek			Pomnik Konstytucji 3Maja	1921, 1947 r.	Gminna ewidencja zabytków
43	Starozamojska			Cmentarz żydowski	XVIII w.	Gminna ewidencja zabytków
44	Wyspiańskiego	8	Dawne Państwowe Gimnazjum Koedukacyjne im. Bartosza Głowackiego obecnie Zespół szkoły nr 1	Budynek Liceum	1922 r.	Gminna ewidencja zabytków
45	Wyspiańskiego	8A		Bursa obecnie Muzeum	lata 20 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
46	Wyspiańskiego	8B		Dom nauczycieli obecnie budynek Muzeum	lata 20 XX w.	Gminna ewidencja zabytków
47	Zamojska			Figura Św. Jana Nepomucena	1865 r.	Gminna ewidencja zabytków
48	Zamojska			Cmentarz komunalny	1940 r.	Gminna ewidencja zabytków
49	Żwirki i Wigury	3		Szkoła ob. Zespół Szkół nr 2 z otoczeniem	1923-1925 r.	A 1506 z dnia 16.12.1986 r.
50	Żwirki i Wigury	5		Sokolnia	1925 r.	Gminna ewidencja zabytków

11.2. ANEKS NR 2 GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW MIASTA TOMASZÓW LUBELSKI – STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE

lp.	Nazwa stanowiska (nr w msc)	Obszar AZP i nr stanowiska	Chronologia	Funkcja	Kultura
1	Tomaszów Lubelski nr 7	94-89/3	okres nowożytny	ślad osadnictwa	
2	Tomaszów Lubelski nr 8	94-89/4	okres nowożytny	osada	
3	Tomaszów Lubelski nr 9	94-89/5	okres nowożytny	osada	
4	Tomaszów Lubelski nr 1	94-90/37	wczesne średniowiecze	wały obronne	
5	Tomaszów Lubelski nr 2	94-90/38	neolit	ślad osadnictwa	
			wczesna epoka brązu	ślad osadnictwa	
			okres wpływów rzymskich	ślad osadnictwa	

			wczesne średniowiecze X-XIII w.	ślad osadnictwa	
6	Tomaszów Lubelski nr 3	94-90/39	neolit	osada	KCSz
			wczesne średniowiecze VIII-IX w.	ślad osadnictwa	
7	Tomaszów Lubelski nr 4	94-90/40	neolit	osada	KPL
			wczesna epoka brązu	osada	
8	Lipki nr 1	94-90/41	okres wpływów rzymskich	ślad osadnictwa	
			wczesne średniowiecze VIII-X w.	osada	
			wczesne średniowiecze X-XIII w.	osada	
9	Sznury nr 4	94-90/45	neolit	osada	KPL
			wczesna epoka brązu	osada	
10	Łaszcówka nr 1	94-90/47	wczesna epoka brązu	osada	
			wczesna epoka brązu	ślad osadnictwa	
11	Łaszcówka nr 3	94-90/49	wczesna epoka brązu	osada	
12	Sznury nr 6	94-90/73	pradzieje	osada	
13	Tomaszów Lubelski nr 10	94-90/78	pradzieje	osada	
14	Tomaszów Lubelski nr 11	94-90/79	XVII-XVIII w.	osada	staropolska
15	Tomaszów Lubelski nr 12	94-90/80	pradzieje	osada	
16	Tomaszów Lubelski nr 13	94-90/81	pradzieje	osada	
17	Tomaszów Lubelski nr 14	94-90/82	XVII-XVIII w.	osada	staropolska
18	Tomaszów Lubelski nr 15	94-90/83	pradzieje	osada	
19	Tomaszów Lubelski nr 16	94-90/84	XVII-XVIII w.	osada	staropolska
20	Tomaszów Lubelski nr 17	94-90/85	pradzieje	ślad osadnictwa	
			XVII-XVIII w.	osada	staropolska
21	Tomaszów Lubelski nr 18	94-90/86	XVII-XVIII w.	osada	staropolska
22	Tomaszów Lubelski nr 19	94-90/87	XVII-XVIII w.	osada	staropolska
23	Tomaszów Lubelski	94-90/92	wczesna epoka brązu	kurhan	trzcieniecka
24	Łaszcówka nr 8	95-90/57	pradzieje	kurhan	
25	Tomaszów Lubelski nr 20	95-90/65	pradzieje	4 kurhany	

